

Kennissynthese Sociaal Werk Radicalisering en Polarisation

Rapportage pijler 1

Colofon

Auteurs: René Broekroelofs, Isabel Speelman
Projectleiding: Sonja van Rooijen, Mariël van Pelt,
Saskia Keuzenkamp
Eindredactie: Joke Martens
Beeld: 123RF

Augustus 2023
© Movisie

Te downloaden via: www.movisie.nl

In opdracht van ZonMw

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Movisie: kennis en aanpak van sociale vraagstukken

Movisie is hét landelijk kennisinstituut voor een samenhangende aanpak van sociale vraagstukken. Samen met de praktijk ontwikkelen we kennis over wat echt goed werkt en passen we die kennis toe. De unieke rol van Movisie is het versnellen van leerprocessen. We zijn alleen tevreden als we een duurzame positieve verandering voor mensen in een kwetsbare positie realiseren. Kijk voor meer informatie op www.movisie.nl.

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	5
2	Radicalisering	7
2.1	Wat is radicalisering?	7
2.1.1	Radicaliseringsproces en modellen	7
2.1.2	Gelegenheid en capaciteit	10
2.1.3	Samenvatting	11
2.2	Wat veroorzaakt radicalisering?	11
2.2.1	Triggerfactoren en risicofactoren	11
2.2.2	Factoren en de invloed op houding, intenties en gedrag	14
2.2.3	Radicalisering op sociale media	16
2.2.4	Rol sociaal werk	16
2.2.5	Samenvatting	17
2.3	Wat werkt er tegen radicalisering?	18
2.3.1	Versterken weerbaarheid en veerkracht	18
2.3.2	Individueel niveau	18
2.3.3	Veerkracht binnen gemeenschappen	20
2.3.4	Deradicaliseren	22
2.3.5	Belang van ondersteuning sociaal werkers in de preventie van radicalisering	22
2.3.6	Samenvatting	23
2.4	Welke (effectieve) interventies zijn er voor sociaal werkers?	24
2.4.1	Interventies rond weerbaarheid	24
2.4.2	Begeleiding geradicaliseerde jongeren en risicogroepen	26
2.4.3	Deskundigheidsbevordering van professionals en sleutelfiguren	26
2.4.4	Counter-narratives (tegenverhalen)	26
2.4.5	Dialogoog en actie	27
2.4.6	Methodieken en modellen	28
2.4.7	Samenvatting	29
2.5	Wat zijn kennishiaten en aanbevelingen voor onderzoek?	30
3	Polarisatie	32
3.1	Wat is polarisatie?	32
3.1.1	Gewenste versus ongewenste polarisatie	32
3.1.2	Gevoelde versus feitelijke polarisatie	33
3.1.3	Samenvatting	34
3.2	Wat veroorzaakt (ongewenste) polarisatie?	34
3.2.1	Sociale identiteitsvorming, vooroordelen en stereotypen	34
3.2.2	Maatschappelijke ontwikkelingen	35
3.2.3	Online-polarisatie en de rol van sociale media (echokamers en filterbubbels)	35
3.2.4	De rol van sociaal werk	37
3.2.5	Samenvatting	38

3.3	Wat werkt er tegen polarisatie?	39
3.3.1	Sociaal contact tussen groepen	39
3.3.2	Benadrukken van een gemeenschappelijke identiteit	42
3.3.3	Sociale normen (ingroup)	43
3.3.4	Perspective-taking	44
3.3.5	Het corrigeren van percepties en misinformatie	45
3.3.6	Samenvatting	46
3.4	Welke (effectieve) interventies zijn er voor sociaal werkers?	47
3.4.1	Dialogoog en sociaal werk	47
3.4.2	Narratieve oefeningen	50
3.4.3	Interventies gericht op samenwerken	50
3.4.4	Interventie voor samenlevingsopbouw: ABCD-methode	51
3.4.5	Overige methoden en denkkaders	52
3.4.6	Samenvatting	55
3.5	Wat zijn kennishiaten en aanbevelingen voor onderzoek?	56
4	Conclusie en aanbevelingen	58
	Bronnen	61
Bijlage 1	Geraadpleegde experts Versterken van sociale samenhang	75

1 INLEIDING

In 2020 is er een inventarisatie gemaakt van maatschappelijke vraagstukken, om tot een landelijke *Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk* te komen (Hooghiemstra & Van Pelt, 2020). Doel van het initiatief is om de positie van sociaal werkers te versterken, zodat ze voldoende toegerust zijn om de complexe vraagstukken aan te pakken. In De Kennis- en Onderzoeksagenda van Sociaal Werk werden er vier 'pijlers' geformuleerd voor de agenda, namelijk:

1. Versterken van sociale samenhang;
2. Bevorderen van inclusie;
3. Centraal stellen van het gewone leven;
4. Door laten klinken van de stem van de burger.

Deze kennissynthese gaat over pijler 1: 'Versterken van sociale samenhang'. Binnen deze pijler zijn verschillende urgente vraagstukken geformuleerd waarin het sociaal werk een cruciale rol kan spelen, te weten: polarisatie, radicalisering en ondermijning; leefbaarheid en veiligheid in buurten; sociale isolatie. Samen met experts, wetenschappers, sociaal werkers en ervaringsdeskundigen uit het werkveld, zijn we tot twee urgente vraagstukken gekomen om in deze kennissynthese te onderzoeken. Dit zijn radicalisering en polarisatie. Het doel van de kennissynthese is om zicht te bieden op de bestaande én ontbrekende kennis op het gebied van radicalisering en polarisatie. Deze informatie biedt aanknopingspunten voor het formuleren van kennisvragen. Hieruit is de volgende hoofdvraag geformuleerd:

Welke theoretische kennis, praktijk-, ervarings- en methodische kennis voor en van het sociaal werk is al beschikbaar voor de aanpak polarisatie en radicalisering? En voor welke vraagstukken is (meer) onderzoek en kennisvergaring nodig?

In aparte hoofdstukken hebben we antwoord gegeven op de volgende deelvragen:

- Wat is radicalisering - polarisatie?
- Wat veroorzaakt radicalisering - polarisatie?
- Wat werkt er tegen radicalisering - polarisatie?
- Welke (effectieve) interventies zijn er voor sociaal werkers?
- Wat zijn de kennishiaten en aanbevelingen voor onderzoek?

Verantwoording

Voor deze kennissynthese hebben we een expertmeeting gehouden en een literatuuronderzoek gedaan. Hieronder staat hoe we dit hebben aangepakt.

Expertmeeting

Voorafgaand aan het literatuuronderzoek hebben we een expertmeeting georganiseerd om de meest relevante thema's uit De Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk te destilleren en om de focus te bepalen. Er zijn vijftien experts uitgenodigd, waarvan er vijf experts aan de expertbijeenkomst deelnamen en waarvan we nog drie experts apart hebben gesproken. Experts kwamen uit de wetenschap, kennisinstututen, opleidingen sociaal werk en de praktijk. Tijdens de sessie is gevraagd wat de meest urgente vraagstukken en kennislacunes zijn binnen het bredere thema van sociale samenhang. Vervolgens zijn de experts met

elkaar in gesprek gegaan om tot de meest urgente vraagstukken te komen. Van deze expertsessie is een verslag gemaakt, welke is geanalyseerd om twee thema's te selecteren waarop deze kennissynthese over sociale samenhang zich focust.

Literatuuronderzoek

Voor het zoeken van literatuur maken we voornamelijk gebruik van wetenschappelijke databases zoals Google Scholar en Web of Science. Daarnaast maken we gebruik van de HBO-kennisbank en de Databank Effectieve sociale interventies en doen we een uitgebreide search op Google naar 'grijze' relevante literatuur.

Bij voorkeur maken we gebruik van peer reviewed artikelen, meta-analyses en systematische reviews en ervaringskennis. In de selectie van de publicaties kijken we naar de bewijslast van het onderzoek en of er gebruik is gemaakt van ervaringskennis. Zo hebben gerandomiseerd onderzoek met controlegroep (in het Engels RCT's) en meta-analyses een hogere bewijslast dan een cross sectionele studie. En we kijken of de toepassing past in de Nederlandse context. Daarnaast selecteren we in principe alleen artikelen en publicaties die niet ouder zijn dan 2010, met uitzondering van theorieën. Bij theorieën kijken we altijd of deze recent gereviewd of getest zijn.

We gebruiken verschillende zoektermen in combinatie. Hierbij maken we onderscheid tussen hoofdzoektermen in combinatie met andere relevante zoektermen. We zoeken hiervoor zowel in het Nederlands als Engels en gebruiken ook synoniemen voor de genoemde zoektermen. Daarnaast maken we gebruik van de sneeuwbal methode, hierbij wordt er gekeken naar de literatuurlijst in eerder gevonden publicaties.

Hoofdzoektermen voor het thema radicalisering (zowel Nederlands als Engels): radicaliseringsproces, sociaal werk, jongerenwerk, weerbaarheid en radicalisering, (meta)review, preventie van radicalisering, deradicaliseren, online, sociale media, oorzaken (micro-, meso-, macroniveau), gevolgen, (effectieve) interventies, experiment, methodiek, methodisch (werken), aanpak, oplossingen, beleid.

Hoofdzoektermen voor het thema polarisatie (zowel Nederlands als Engels): polarisatie, samenhang, samenleven; in combinatie met: wijken, buurten, steden, dorpen, segregatie, discriminatie, oorzaken (micro-, meso-, macroniveau), gevolgen, (effectieve) interventies, experiment, methodiek, methodisch (werken), aanpak, oplossingen, beleid.

2 RADICALISERING

In de *Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk* (Hooghiemstra & Van Pelt, 2020) wordt bij pijler 1, sociale samenhang, ingezoomd op een aantal urgente vraagstukken waarin het sociaal werk onmisbaar is. Eén daarvan is radicalisering. In de expertmeeting komt het vergroten van de urgentie van dit thema binnen het sociaal werk ook aan bod. In dit hoofdstuk zullen we ingaan op radicalisering en de rol van het sociaal werk. Hoe kan het sociaal werk hierin een positieve rol vervullen en de samenhang in de samenleving bevorderen en welke kennis is hiervoor nodig? Kortom, wat zijn de kennishiaten?

2.1 Wat is radicalisering?

Radicalisering kent verschillende definities (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2018). Zo kan het accent liggen op de samenleving, de mensen zelf die radicaliseren of de pedagogische omgeving. De Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) definieert het als volgt:

‘Een proces van toenemende bereidheid om de uiterste consequentie uit een denkwijze te aanvaarden en die in daden om te zetten. Deze toenemende bereidheid kan leiden tot gedrag dat andere mensen diep kwetst of in hun vrijheid raakt, kan aanleiding zijn voor individuen of groepen om zich af te keren van de samenleving en kan leiden tot het gebruik van geweld.’

Omdat verschillende wetenschappelijke disciplines zich bezighouden met radicalisering is er geen eenduidige definitie waar consensus over gevonden is. Omdat we ons focussen op sociaal werkers, hanteren wij een definitie die door veel sociaal wetenschappers gebruikt wordt. Zij gaan ervanuit dat radicalisering een proces is, wat jarenlang kan duren, totdat dit proces leidt tot extremistisch gedrag, met een mogelijk dodelijke afloop (Wimelius et al., 2018). Deze definitie komt deels overeen met de definitie van de NCTV. Het proces wordt getriggerd door verschillende dingen. Zoals gebeurtenissen of omstandigheden op persoonlijk individueel niveau of op samenlevingsniveau (Alonso et al., 2008; Orsini, 2023; Van den Ven, z.d.; Wimelius et al., 2018). In Europees beleid is het woordje ‘gewelddadig’ voor radicalisering gezet, omdat een radicaliseringsproces niet per se tot geweld of bedreiging hoeft te leiden. Evenals het proces waarin men leert geweld toe te passen (Alonso et al., 2008). Dit wordt bevestigd door andere literatuur (Wimelius et al., 2018). Bij radicalisering gaat het om een cognitieve component en een gedragscomponent. Een combinatie hiervan kan leiden tot geweld. De cognitieve component gaat over ideeën en waarden, terwijl de gedragscomponent gaat over het uitvoeren van extremistische daden (Wolfowicz et al., 2021).

De meeste definities gaan ervanuit dat het om een proces gaat, wat al dan niet tot geweld kan leiden en impact heeft op de samenleving. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op het *proces* van radicalisering.

2.1.1 Radicaliseringsproces en modellen

Vooropgesteld, radicalisering is niet een eenduidig proces welke personen doorlopen als zij radicaliseren. Als er verschillende modellen worden gecombineerd, komen de onderzoekers Feddes et al. (2015) globaal uit op vier fasen:

1. Gevoeligheid: deze fase gaat voor de daadwerkelijke radicalisering uit. Mensen zijn vatbaarder voor meer radicale ideeën, maar zijn zich daar nog niet bewust van of mee bezig.
2. Verkenning: men gaat actief op zoek naar informatie, vaak gerelateerd aan een ideologie. Er worden radicale interpretaties ontwikkeld.
3. Lidmaatschap: online of offline worden mensen lid van een radicale groep, waarin de ideologie verder wordt ontwikkeld. Er kan sprake zijn van indoctrinatie en mogelijk kan geweld worden gezien als een legitiem middel om het doel te bereiken. Als dat het geval is, is de volgende fase aangebroken en een stap naar het extremisme gezet.
4. Actie: men gaat plannen maken, er worden voorbereidende handelingen uitgevoerd of er wordt daadwerkelijk geweld gebruikt. Deze fase hoort eigenlijk meer bij het extremisme.

Activisme, extremisme en terrorisme

De AIVD¹ maakt onderscheid tussen activisme, extremisme en terrorisme. In hun definitie gaan ze ervanuit dat alle drie de vormen vaak hetzelfde doel hebben, maar dit verschillend aanpakken. De overeenkomst is volgens de AIVD dat de betreffende mensen het niet eens zijn met het huidige (politieke) beleid en hoe het in de samenleving gaat en hierop verandering willen teweegbrengen in de politieke besluitvorming.

Waar **activisme** dit doet binnen de regels van de democratische rechtstaat, gaat het extremisme hier overheen. Soms kan het voorkomen dat het activisme wet en regels overtreedt, maar het heeft nooit als doel om de democratische rechtsstaat aan te tasten. Activisme kan zich bijvoorbeeld richten op het klimaat, vrouwenrechten, immigratie of religieuze vrijheid.

Extremisme kent in de definitie van de AIVD twee vormen: (1) het gebruik maken van ondemocratische methoden om de democratische rechtsorde te ontwrichten, (2) het actief nastreven en/ of ondersteunen van maatschappelijke verandering die een dreiging vormt voor de democratische rechtsorde door middel van eventueel ondemocratische methoden. De activiteiten die het extremisme hanteert kunnen gewelddadig zijn (denk aan mishandeling of vandalisme) of niet fysiek-gewelddadig (denk aan intimidatie, haat zaaien, demonisering of bedreiging). Geweldsincidenten die onder deze definitie kunnen vallen, maar een andere criminele achtergrond hebben, worden niet beschouwd als extremisme (denk aan geweld door voetbalsupporters of motorbenden).

Terrorisme is een uiterste vorm van extremisme waarbij gedreigd wordt met aanslagen of aanslagen worden gepleegd.

Polarisatie (zie hoofdstuk 2) kan een voedingsbodem creëren voor extremisme².

Voor de overgang van fase 1 (gevoeligheid) naar fase 2 (verkenning) vindt er een cognitieve opening plaats. Er worden vragen gesteld bij het huidige wereldbeeld en het eigen bestaan. Men gaat zich meer openstellen voor een alternatief wereldbeeld. Het proces wordt vaak beschreven als niet-lineair en dynamisch. Zo kan iemand van fase 1 naar fase 2 gaan of weer terug. De snelheid waarin dit gebeurt kan ook verschillen.

---

¹ [Wat is het verschil tussen activisme, extremisme en terrorisme? | AIVD](#)

² [Wat is radicalisering, extremisme, terrorisme en polarisatie? | Platform JEP](#)

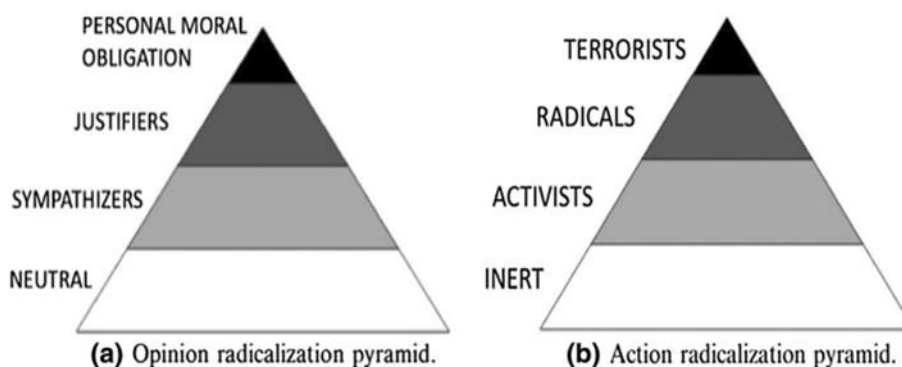

Tijdens dit proces spelen twee typen gebeurtenissen een rol: (1) een gebeurtenis is een *keerpunt* wat het radicaliseringsproces in gang zet of juist omdraait (2) een gebeurtenis heeft de rol van *katalysator*. Dit versnelt of vertraagt het proces en draait het juist om. Naast de keerpunten en katalysators zijn er oorzakelijke factoren. Die liggen meer in omstandigheden waardoor een radicaliseringsproces in gang is gezet. Bij oorzakelijke factoren kun je denken aan: discriminatie en bijvoorbeeld algemene gevoelens van frustratie. Triggerfactoren zijn meer concrete aanwijsbare gebeurtenissen (Feddes et al., 2015).

Naast dit beschreven proces zijn er nog tal van andere theorieën die het radicaliseringsproces verklaren. Deze theorieën gaan veelal uit van het ervaren van ongelijkheid of niet-juist gevoel, wat leidt tot een gevoel van oneerlijkheid. Daar zijn andere mensen en systemen in de samenleving de oorzaak van, zo wordt gesteld. Dit kan uiteindelijk leiden tot gewelddadige radicalisering. Ideologie en andere narratieven kunnen hierin ook nog een rol spelen en deze ideeën aanwakkeren (Schmid, 2013).

Een ander empirisch model is het Twee piramiden model van McCauley en Moskalenko (2014), zie figuur 1. Het gaat om de piramide van opinie, die over gevoelens en ideeën gaat, en de piramide van actie. De laatste laat zien hoe mensen tot actie overgaan en welke 'fasen' men doorloopt. De twee piramiden laten zien wat er nodig is om van gevoelens en ideeën over te gaan tot actie. Deze piramiden gaan met name over politieke radicalisering.

Figuur 1: Two pyramid model (McCauley and Moskalenko, 2014)

In het geval van de piramide van opinie (a) zijn mensen in de onderste laag neutraal: men geeft niks om politieke kwesties. Zoals een extremistische jihad of het idee dat de witte bevolking vervangen zou worden door mensen die vaak niet als wit worden gezien. Een stap hoger, de *sympathizers* geloven mensen in bepaalde politieke doelen, maar vinden geweld gebruiken daarvoor niet gerechtvaardigd. De *justifiers*, vinden dat geweld soms wel te rechtvaardigen is. In de punt van de piramide voelen mensen zich moreel verplicht om het gebruikte geweld te verdedigen (Gloria & Modesto, 2019; McCauley & Moskalenko, 2014). Deze gevoelens, meningen en ideeën hoeven niet per se te betekenen dat iemand ook tot actie overgaat en mogelijk dus radicaliseert. Dat blijkt uit bewijs uit historisch onderzoek over anti-tsaar terrorisme in Rusland eind 1800. Ook kunnen mensen radicaliseren of tot terrorisme overgaan zonder de ideeën en gevoelens uit piramide a. Op het laagste niveau zijn mensen niet politiek betrokken, op het tweede niveau zijn mensen politiek betrokken bij legale activiteiten, vervolgens zijn de radicalen betrokken bij illegale politieke acties met mogelijk geweld. Op het hoogste niveau zien we terrorisme met dodelijke uitkomsten (McCauley & Moskalenko, 2014).

In de literatuur wordt er vaak gesproken over triggerfactoren die ertoe leiden dat iemand zich in een radicaliseringsproces bevindt. Dit kan mogelijk verklaren waarom de ene persoon wel radicaliseert en de andere persoon niet. In 2015 is er een uitgebreid literatuuronderzoek gedaan naar deze triggerfactoren. Dit onderzoek vormt de basis voor veel aanpakken tegen radicalisering die nu door de overheid gestimuleerd worden³. Dit wordt behandeld in paragraaf 1.2 (Feddes et al., 2015).

2.1.2 Gelegenheid en capaciteit

Om daadwerkelijk tot geweld te komen, is er gelegenheid en capaciteit nodig, zo stelt het WODC-rapport Extremistisch Denken en Doen (Nickolson et al., 2021). Bij capaciteit gaat het erover of iemand in staat is tot geweld en bij gelegenheid hoe het geweld door de situatie/omgeving wordt gestimuleerd.

Capaciteit

Onder capaciteit beschrijven Nickolson et al. (2021) een aantal elementen. Leren door imitatie, psychisch klaar zijn voor geweld, fysiek klaar zijn voor geweld, financiering hebben voor geweld en wapens hebben voor geweld. *Leren door imitatie* gaat over het hebben van voorbeelden en rolmodellen in de directe omgeving of via niet-bekenden. Denk aan bronnen op internet, zoals video's van aanslagen. Bij *psychisch klaar zijn om geweld toe te passen* wordt er een aantal strategieën gebruikt. Zoals iemand ongevoelig maken voor geweld, door gewelddadige video's te laten zien. Mensen en groepen waar het geweld zich op richt worden ontmenselijkt en er wordt gezorgd dat men minder of geen empathie voelt voor deze groepen mensen. Dit wordt bijvoorbeeld gedaan door video's te tonen waarin geweld tegen de eigen groep wordt toegepast door de groep waartegen het geweld zich richt. Dit roept gevoelens van wraak op. Daarnaast probeert men vaak de andere groep af te schilderen als ongedierte, ratten, niet-mensen. Dit maakt het moreel makkelijker om tegen deze mensen geweld toe te passen. Een andere techniek die gebruikt wordt om mensen psychisch klaar te maken voor geweld, is dat men inprent dat het geweld een hoger doel dient. Er wordt een met de aangehangen ideologie ideale wereld geschept. Hierbij wordt er ingespeeld op de eigen veiligheid. Het gevoel van symbolische en fysieke dreiging wordt hiermee vergroot. Tot slot zien de onderzoekers dat men vaak opereert in groepen. In een groep kan men makkelijker mensen psychologisch klaar maken om geweld toe te passen. *Financiering* is ook nodig, dit kan bijvoorbeeld gerealiseerd worden door de achterban te laten doneren of door illegale praktijken zoals drugshandel (Nickolson et al., 2021).

Gelegenheid

Bij gelegenheid speelt een aantal andere factoren een rol, zoals een geschikt of aantrekkelijk doelwit, of dat het doelwit in de buurt is: mensen zijn sneller geneigd om aanslagen te plegen in een buurt die men kent. Andere factoren zijn: of er sprake is van een instabiele staatsvorm, of er specifieke wetgeving is tegen terrorisme, en in hoeverre veiligheidsinstanties aanwezig zijn (Nickolson et al., 2021).

---

³ [Tool Triggerfactoren | Sociale stabiliteit](#)

2.1.3 Samenvatting

In deze paragraaf ging het over wat radicalisering is. Hier zijn verschillende definities van. Sociaal wetenschappers gaan ervan uit dat het een proces is, wat soms jaren kan duren. Allerlei factoren kunnen een rol spelen om dit proces te versnellen, te stoppen of af te remmen, tot radicalisering eindelijk leidt tot geweld. Radicalisering wordt een probleem als het neigt naar geweld. Er bestaan verschillende modellen die dit proces beschrijven, maar er bestaan grofweg vier fasen: 1: gevoeligheid; 2: verkenning; 3: lidmaatschap; 4. actie. Tussen fase 1 en 2 vindt er een cognitieve opening plaats. Dit houdt in dat men zich gaat openstellen voor een alternatief wereldbeeld.

Een belangrijk detail dat het Twee piramiden model toevoegt, is dat als men in overtuiging zover is om geweld toe te passen, men dat nog niet per se gaat doen, en andersom, dat men soms geweld toepast, maar nog niet zover is in de overtuiging om geweld toe te passen. Men moet ook in staat zijn, ofwel de capaciteit hebben, om geweld te kunnen toepassen, zoals er psychisch en fysiek klaar voor zijn, en het geld en de middelen hebben om de daad uit te kunnen voeren.

2.2 Wat veroorzaakt radicalisering?

In veel studies wordt er een verschil aangebracht op micro-, meso- en macroniveau om radicalisering te verklaren. Dit zien we terug in de literatuurreviews van Feddes et al., (2015) en Schmid (2013). Op microniveau gaat het vaak om persoonlijke factoren omtrent identiteit, ervaren ontevredenheid, uitsluiting, vernedering, behoefte aan zingeving, en discriminatie. Bij mesoniveau gaat het om de sociale processen in de directe omgeving, zoals de sociale netwerken waarin mensen zich bevinden. Macroniveau gaat meer over de processen die zich op samenlevingsniveau afspelen, zoals de politiek.

2.2.1 Triggerfactoren en risicofactoren

Er zijn veel studies gedaan naar triggerfactoren, beschermende factoren en risicofactoren. In deze paragraaf nemen we de factoren door die het meest voorkomen uit de verschillende reviewstudies en meta-analyses (Ebbrecht, 2022; Feddes et al., 2015; Wolfowicz et al., 2020, 2021). Daarnaast zijn er nog meer factoren die we onder overige factoren benoemen. De risicofactoren Ebbrecht (2022) gaan specifiek over mensen die een terroristische daad alleen voorbereiden en uitvoeren. Wolfowicz et al., (2020, 2021) heeft een algemene meta-analyse met 127 studies gedaan naar de risicofactoren voor radicalisering. Feddes e.a. (2015) beschrijft de triggerfactoren vooral aan de hand van voorbeelden die betrekking hebben op het radicaliseringsproces van moslims.

Factoren op microniveau

Confrontatie met de dood

Uit de literatuurstudie van Feddes e.a. (2015) blijkt dat verschillende experimentele onderzoeken aantonen dat mensen die geconfronteerd werden met de dood, bijvoorbeeld door zelfmoordacties, eerder een terroristische daad goedkeuren dan een controlegroep die niet eerder met de dood werd geconfronteerd. Een verklaring kan worden gezocht in het idee dat als iemand bang is om als ongelovige te sterven, dit door zelfmoordacties voor de islam voorkomen zou kunnen worden. Ook de dood van een naaste kan hierin een triggerend effect hebben. Zo'n actie zou het voortbestaan van de groep en het individu kunnen beschermen.

De dood van iemand anders kan ook een keerpunt zijn om bijvoorbeeld op zoek te gaan naar 'de waarheid', waarbij men bij meer geradicaliseerde ideeën kan uitkomen, wat kan leiden tot de eerder beschreven cognitieve opening (Feddes et al., 2015).

Problemen thuis

Deze triggerfactor gaat over problemen die zich in de thuissituatie afspelen. Ook deze gebeurtenissen kunnen leiden tot een cognitieve opening. Denk aan ruzies, een scheiding, misbruik door ouders of andere problemen en spanningen rondom gezin en familie (Ebbrecht, 2022; Feddes et al., 2015; Wolfowicz et al., 2021). Voor geradicaliseerde personen die als individu opereren ziet Ebbrecht (2022) in een literatuurstudie met 78 studies dat gezinsproblemen en huwelijksproblemen als riscofactor kunnen gelden. Andere negatieve *life events* kunnen hierin ook een trigger zijn (Ebbrecht, 2022).

Life events

Hierop aansluitend wordt ook door Wolfowicz e.a. (2021) in een systematische review en meta-analyse van 127 studies gesteld dat *life events* een riscofactor vormen voor een meer geradicaliseerde houding. *Life events* worden beschreven als sociale ervaringen of veranderingen met een psychologisch effect. Zoals bijvoorbeeld het verliezen van een baan (Feddes et al., 2015; Wolfowicz et al., 2021). Ebbrecht (2022) noemt negatieve psychische pijn door ingrijpende levensgebeurtenissen, als een van de riscofactoren om te radicaliseren als individu zonder dat iemand zich aansluit bij een groep.

Directe ervaringen met uitsluiting, discriminatie en racisme

Ervaren discriminatie en uitsluiting of racisme kan ook leiden tot een cognitieve opening. Bijvoorbeeld door ervaringen met arbeidsmarktdiscriminatie of stagediscriminatie (Feddes et al., 2015). Uitsluiting kan ervoor zorgen dat mensen zich gewelddadiger gaan opstellen (Feddes et al., 2015; Wolfowicz et al., 2021), zo is bekend uit studies naar school shootings in de Verenigde Staten. Deze ervaringen kunnen zowel aan het begin van het radicaliseringsproces een rol spelen als aan het einde. Negatieve ervaring met autoriteiten of politie kan ook een triggerfactor vormen. Bijvoorbeeld als dit komt door het labelen van mensen, mensen die vaker worden aangehouden vanwege hun sociaaleconomische status of migratieachtergrond (Feddes et al., 2015). Eigen ervaringen met onrechtvaardigheid, vernedering of minachting van de groep waartoe iemand toebehoort of van een geliefde, kan ook triggeren tot meer geradicaliseerd gedrag (Ebbrecht, 2022).

Detentie

Een andere triggerfactor die genoemd wordt door Feddes et al. (2015) is het vastzitten in detentie. Dit kan ook een keerpunt zijn waarop personen verder radicaliseren, omdat zij het gevoel kunnen krijgen dat dit onterecht is en ideeën wordt gesterkt om radicaler tegenover bijvoorbeeld witte personen of het systeem op te treden. Dit wordt ook gevonden door Wolfowicz et al. (2021).

Problemen op school

Voor jongeren kunnen problemen op school een triggerfactor zijn. Schooluitval kan een van die problemen zijn, echter het empirische bewijs hiervoor is wat minder sterk dan voor de andere triggerfactoren (Feddes et al., 2015). Een andere riscofactor die genoemd wordt door Wolfowicz et al. (2021) is het slecht worden behandeld door een docent.

Persoonsgebonden en psychisch gebonden factoren

Er zijn verschillende persoonsgebonden en psychische factoren die een risico vormen voor het ontwikkelen of verder ontwikkelen van een meer radicale houding of kunnen leiden tot geradicaliseerd gedrag (Ebbrecht, 2022; Wolfowicz et al., 2021).

- Geestelijke gezondheid: dit gaat voornamelijk over psychische problemen en ziekte.
- Persoonlijkheidskenmerken: denk hierbij aan persoonskenmerken die relateren aan een persoonlijkheidsstoornis, maar (nog) niet gediagnosticeerd zijn. Het kan gaan om kenmerken van narcisme, autoritarisme of paranoïde, psychopathische, schizotypische, antisociale en depressieve kenmerken.
- Emotionele kenmerken of een emotionele toestand: hierbij gaat het om bijvoorbeeld een combinatie van wrok en extreme woede. Andere emoties kunnen bijvoorbeeld schaamte zijn, waarin iemand is aangetast in zijn eigenwaarde.
- Cognitieve processen: hierbij is te denken aan obsessief zijn, op zoek zijn naar spanning of impulsief zijn. Maar ook bijvoorbeeld gewelddadige fantasieën, een lage mate van zelfcontrole of het proces dat iemand moreel onacceptabele gebeurtenissen als moreel accepterend gaat ervaren.

Factoren op mesoniveau

Verbreken van sociale banden

Dit kan op verschillende manieren triggeren, bijvoorbeeld doordat dit de band versterkt met een meer geradicaliseerde groep of dat het zorgt voor een zoektocht naar meer zingeving. De banden kunnen worden verbroken met bijvoorbeeld school, ouders, de moskee, de sportclub en vrienden. Hoe minder verschillende banden met verschillende groepen, hoe groter de kans dat iemand vernauwt in meer radicale ideeën (Feddes et al., 2015). Ebbrecht (2022) heeft het ook over sociale banden als belangrijke factor voor mensen die individueel radicaliseren. Het gaat hierbij om zowel zwakke als sterke relaties met anderen. Bijvoorbeeld door het in contact staan met extreme groeperingen, maar vooral ook de anonieme online-contacten.

Ontmoeten van een radicaal persoon

Het ontmoeten of in contact komen met een meer geradicaliseerd persoon kan ook als trigger dienen (Feddes et al., 2015). Dit gaat vaak om iemand die als rolmodel geldt. Denk aan een charismatische religieuze leider, een ronselaar of een potentiële vriend. Dit kan plaatsvinden aan het begin van het radicaliseringsproces, bijvoorbeeld als iemand na de cognitieve opening op zoek is naar meer zingeving, maar het kan ook later plaatsvinden als iemand al meer geradicaliseerde ideeën heeft ontwikkeld. Vrienden, nieuwe of oude vrienden die geradicaliseerd zijn, kunnen ook als trigger dienen om verder te radicaliseren (Feddes et al., 2015; Wolfowicz et al., 2021). Dit geldt ook voor familie die geradicaliseerd is (Ebbrecht, 2022; Wolfowicz et al., 2020).

Een afwijzing van vrienden of verbreking van een intieme relatie kan ook zorgen dat iemand zelfstandig radicaliseert, als eenling (Ebbrecht, 2022). Kortom, verschillende 'ontmoetingen' met een geradicaliseerd persoon, vormen een risicofactor voor radicalisering. Het sluiten van een huwelijk met een geradicaliseerde persoon kan eveneens een trigger zijn voor iemand om zich aan te sluiten bij een terroristische groep (Feddes et al., 2015).

Toetreden tot een radicale groep

Feddes e.a. (2025) geven aan dat het toetreden tot een radicale groep ook als triggerfactor gezien kan worden. Men gaat over van de verkenning van radicale ideeën naar de fase van toetreding. Het volgen van

een training van een terreurgroep kan ook triggeren en ervoor zorgen dat iemand gaat aansluiten bij een radicale groep. Anderzijds kan dit juist ook voor een ommekeer zorgen, doordat een trainingskamp vies tegenvalt, en minder 'romantisch' is dan gedacht.

Peers spelen zoals hierboven beschreven al een belangrijke rol in het radicaliseringsproces. De geradicaliseerde normen van zo'n groep kunnen ervoor zorgen dat iemand verder radicaliseert, omdat deze persoon erbij wil horen en daarom wil voldoen aan de normen van de groep (Wolfowicz et al., 2020).

In aanraking komen met propaganda

Propaganda kan een trigger zijn om verder te radicaliseren. Dit gebeurt meestal binnen een groep waar men zich al bevindt. Echter dit kan zich ook in geïsoleerde situaties afspelen. Hierbij kan gedacht worden aan het herhaaldelijk zien van geweld, wat de stap tot daadwerkelijk geweld verkleint. Romantische propaganda van wat bijvoorbeeld jihadisme is, kan ingezet worden als propaganda (Feddes et al., 2015). Het zien van online-propaganda kan ook een verbindende factor zijn tussen individuen die elkaar nog niet kennen (Wolfowicz et al., 2021).

Factoren op Macroniveau

Oproepen tot actie of handelingsperspectief of het gebrek hieraan

Dit kan volgens Feddes et al. (2015) een triggerfactor zijn in de fase van radicalisering die voor de actiefase komt. Dit wordt door hen verklaard vanuit de sociale identiteitstheorie: men wil graag bij een groep horen, en als het even kan een succesvolle groep. Een oproep van zo'n groep kan een trigger vormen om daadwerkelijk tot actie over te gaan. Een groep kan ook de behoefte aan handelingsperspectief opvangen, bijvoorbeeld om iets te doen aan gevoelde onrechtvaardigheid. Individueel zijn de mogelijkheden beperkt, maar in groepsverband is de impact groter.

Aanvallen op de eigen groep

Een aanval op de 'eigen' groep kan ook aanzetten tot actie (Feddes et al., 2015). Denk hierbij aan spotcartoons, antiradicaliseringsbeleid van de overheid, arrestaties, et cetera. Maar ook aan bijvoorbeeld het overlijden van een belangrijk persoon voor de groep tijdens demonstraties of protesten. Er is nog (te) weinig onderzoek gedaan om te concluderen dat dit daadwerkelijk het radicaliseringsproces verder in gang zet. Overheidsbeleid kan in andere gevallen ook positief uitvallen, doordat grote groepen moslims zich bijvoorbeeld achter dit beleid scharen.

2.2.2 Factoren en de invloed op houding, intenties en gedrag

Zoals gezegd zijn er nog veel meer factoren die een rol kunnen spelen in het radicaliseren van personen. Zo hebben Wolfowicz e.a. (2021) meer dan 45 factoren in beeld gebracht. Een andere relevante analyse die zij gedaan hebben is te kijken welke factoren invloed hebben op de houding van personen, op de intenties van personen en op het gedrag van personen. In tabel 1 laten we hiervan de vijf belangrijkste van elk type zien.

Tabel 1: Factoren van invloed op houding, intentie en gedrag

Houding	Intentie	Gedrag
Dehumanisatie – houding dat een groep of persoon (goede) menselijke eigenschappen mist	Identity fusion – gevoel dat men een is met de groep waartoe men zich rekent	Detentie – iemand die in de gevangenis heeft gezeten
Machismo – overdreven mannelijkheid	Obsessieve passie – gaat over activiteiten die iemands hele leven in beslag nemen	Gender – vooral voor mensen die zich als man identificeren kan dit een risicofactor vormen
Life attachment – de mate waarin iemand wordt voorzien in de basisbehoeften, zekerheid, eerlijk wordt behandeld etc.	Radicale houding	Verlies van werk
Politiek extremisme – extreem links of rechts	Negatieve emoties	Momenteel beroepsmilitair
Realistische bedreiging – bijvoorbeeld van een machtige andere groep	Intenties tot activisme	Criminele geschiedenis

Bij de triggerfactoren genoemd door Feddes e.a. (2015) is het interessant om te kijken naar wat invloed heeft op deze factoren, wanneer ze wel of niet triggeren tot het niet-gewenste resultaat. Wat invloed heeft op de factoren wordt ook wel een moderator genoemd. Hierbij gaat het om een factor die invloed heeft op de relatie van de triggerfactor op het daadwerkelijk radicaliseren. Een belangrijke moderator is de mate van weerbaarheid tegen radicalisering (Feddes et al., 2015). In paragraaf 1.2 gaan we hier dieper op in. Een andere moderator die genoemd wordt, is de typologie van radicalisering. Hiermee wordt bedoeld wat voor type persoon er radicaliseert en waarom. In tabel 2 (Feddes et al., 2015) worden de verschillende type personen benoemd, met daarbij triggerfactoren die bij deze typen vaak voorkomen. Hier worden alleen de triggerfactoren benoemd die Feddes e.a. hebben opgenomen in hun literatuuronderzoek.

Tabel 2: Typen van radicalisering en hun kenmerken

Type	Kenmerk	Triggerfactoren die hier het meeste voorkomen
Identiteitszoeker	Worsteling met (hybride) identiteit, zoektocht naar sociale binding.	Gevoel van vervreemding en ontworteling en verbreken sociale banden, met de daarbij gerelateerde triggerfactoren op de verschillende niveaus.
Rechtvaardigheidszoeker	Waarneming van onrecht, zoektocht naar rechtvaardigheid.	Onrecht tegen de persoon of tegen de groep waartoe iemand zich rekent.

Zingeingszoeker	Crisis op persoonlijk vlak, zoektocht naar houvast en zingeving.	Stressvolle en traumatische gebeurtenissen.
Sensatiezoeker	Zoektocht naar spanning en avontuur.	Uitzichtloosheid en zinloosheid. Bijvoorbeeld door verlies werk, overlijden belangrijk persoon, propaganda, oproep tot actie, huwelijk/ontmoeten van een radicaal persoon.

Vaak overlappen de typen. Toch blijkt uit het onderzoek van Feddes e.a. dat meestal een bepaald type de boventoon voert. Andere moderatoren zijn geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Mannen zijn met name wat gevoeliger, evenals adolescenten (Feddes et al., 2015).

2.2.3 Radicalisering op sociale media

In een systematische literatuurreview van Akram en Nasar (2023) komt naar voren dat met name op sociale mediaplatformen haatdragende taal en theorieën worden verspreid om mensen te mobiliseren tot geweldige radicalisering. Het gaat hierbij vooral om fake nieuws en desinformatie om met name jongeren te beïnvloeden. Deze systematische literatuurreview detecteert een aantal voorspellers voor radicalisering op sociale media. Deze gaan met name over hoe extremistische groepen jongeren rekruteren voor direct of indirect geweld, hoe zij polariseren en inspelen op emoties en persoonlijke problemen. Er wordt ingespeeld op 'fear of missing out' (bang om iets te missen op sociale media) en sociale mediaverslaving. De sociale mediaplatformen bieden een podium aan verschillende extremistische groeperingen met hun politieke agenda en propaganda. De tegenstellingen en de mogelijkheid om de 'tegenstander' tegen te komen op sociale media vergroot de kans op een confrontatie in de fysieke wereld. Haatdragende en gewelddadige content is steeds meer zichtbaar in posts, zoals video's, maar ook in gaming.

In een systematische literatuur review van Hassan e.a. (2018) wordt bekeken of deze uitingsvormen op sociale media daadwerkelijk leiden tot geradicaliseerd geweld. Er is bewijs gevonden voor een relatie tussen blootgesteld worden aan radicaal extremistische inhoud op sociale media en extremistische houdingen online en offline. Ook wordt het risico op het daadwerkelijk gebruiken van geweld verhoogd. Het maakt hierin niet uit of de content verschilt qua propaganda of vorm van extremisme. Sociale media kunnen de kans vergroten dat jongeren die geïnteresseerd zijn in meer radicale ideeën hiermee gevoed worden, zich aansluiten bij een offline of online groep en in aanraking komen met informatie met betrekking tot het maken van plannen om tot geweld te komen. Filterbubbels, wat inhoudt dat men alleen nog maar in aanraking komt met gelijkgestemden, kunnen ook een versterkende rol spelen in het ontwikkelen van meer gewelddadige raciale ideeën.

2.2.4 Rol sociaal werk

Uit een enquête onder sociaal werkers uit 2016 (Van den Berg et al., 2016) blijkt dat 74% van de sociaal werkers voor zichzelf een taak ziet als het gaat om de aanpak van radicalisering. In deze quickscan lag de focus op jongeren die (dreigen te) radicaliseren richting jihadisme. Wilken (2022) stelt dat radicalisering een van de grote uitdagingen is binnen het sociaal werk op basis van de eerdergenoemde kennisagenda

gekoppeld aan het Amerikaanse grootschalige project *Grand Challenges for Social Work and Society* (Wilken, 2022). Ook het landelijk opleidingsdocument voor het sociaal werk⁴ noemt radicalisering als een thema waarin sociaal werkers een belangrijke rol hebben. Jeugdprofessionals, met name jongerenwerkers, kunnen een belangrijke rol spelen tijdens het radicaliseringsproces van jongeren. De jeugdprofessionals kunnen in hun functie een goede rol vervullen door contact te leggen en te houden met jongeren die kampen met identiteitsvragen en die neigen naar radicalisering. In de praktijk wordt dan ook regelmatig samengewerkt met sociaal werkers in het wijkteam (Snijder, 2018). Daarnaast is een van de taken van jongerenwerkers om radicalisering te signaleren en zo nodig op te schalen naar politie of andere instanties. Hierbij worden diverse dilemma's ervaren, zoals hoe dit naar de juiste maatstaven te doen zonder de relatie met de jongeren te veel op het spel te zetten (De Groot, 2015; Van den Berg et al., 2016). Ofwel, hoe kunnen jongerenwerkers een goede afweging maken of iemand daadwerkelijk aan het radicaliseren is en een gevaar vormt voor de samenleving? Naast het signaleren en het samenwerken hebben jongerenwerkers een taak in de preventie van radicalisering, een rol in het contact met moskeeën, scholen, zelforganisaties en ouders en mogelijk in het de-radicaliseringsproces (De Groot, 2015). In het Nederlandse contraterrorebeleid is een grote rol weggelegd voor het sociaal werk, vooral in het signaleren van afwijkend gedrag (Van de Weert & Eijkman, 2017). In het algemeen heeft het sociaal werk een preventieve taak als het om radicalisering gaat. Deze preventieve taak wordt vaak opgevat als het voeren van dialogen tussen cliënten en met cliënten/burgers; samenwerken met ketenpartners, zoals de politie; op een 'zachte' manier optreden/opkomen voor kwetsbare burgers en het tegengaan van stigmatisering van specifieke bevolkingsgroepen, zoals religieuze minderheden. De balans tussen ondersteunen en controleren die hierin naar boven komt, voorziet in nieuwe uitdagingen (Haugstvedt, 2022).

2.2.5 Samenvatting

In deze paragraaf ging het over welke factoren radicalisering kunnen veroorzaken. De literatuur geeft verschillende risicofactoren. Op microniveau zijn dat: confrontatie met de dood (van anderen), problemen thuis, life events zoals verlies van werk of studie of andere psychisch ingrijpende gebeurtenissen, directe ervaringen met uitsluiting, discriminatie of racisme, detentie, problemen op school, en persoons- en psychisch gebonden factoren; denk aan geestelijke gezondheid, persoonlijkheidsstoornissen, niet om kunnen gaan met emoties, cognitieve processen (sensatiezoekers, impulsiviteit, et cetera). Op mesoniveau zien we de volgende factoren: verbreken van sociale banden, ontmoeten van een radicaal persoon, toetreden tot een radicale groep en in aanraking komen met propaganda. Op macroniveau zijn de factoren: oproepen tot collectieve actie en aanvallen op de eigen groep. Daarnaast zijn er verschillende factoren die invloed hebben op iemands houding (de-humanisatie, machismo, politiek extremisme en realistische bedreiging), intentie (*identity fusion*, obsessieve passie, negatieve emoties, intenties tot activisme) en gedrag (detentie, gender, verlies werk, criminele geschiedenis). In de literatuur wordt er ook onderscheid gemaakt tussen type personen die radicaliseren, zoals de identiteitszoeker, de rechtvaardigheidszoeker, de zingevingszoeker en de sensatiezoeker.

Op sociale media zijn er ook verschillende voorspelers voor radicaliserend gedrag, zoals bang om iets te missen, sociale mediaverslaving, haatdragende content zonder tegenspraak, propaganda en filterbubbels. Tot slot ging het over de rol van het sociaal werk. Hierin wordt duidelijk dat vooral het jongerenwerk momenteel een rol in de preventie en signalering van radicalisering speelt. Er zitten vooral uitdagingen in het signaleren hiervan en de juiste verhouding tussen signaleren, controleren en ondersteunen van jongeren.

---

⁴ [Landelijk opleidingsdocument Sociaal Werk - downloadversie.pdf \(vereniginghogescholen.nl\)](#)

2.3 Wat werkt er tegen radicalisering?

In deze paragraaf beschrijven we de verschillende werkzame elementen die helpen om radicalisering tegen te gaan. Zowel preventief als wat sociaal werkers kunnen betekenen in het deradicaliseren van burgers. Verderop in deze paragraaf zal ingegaan worden op de verschillende methodieken die toegepast worden binnen het sociaal werk.

Geradicaliseerde personen hebben geen eenduidig profiel. Daardoor zal de aanpak ook verschillen per persoon. In 2021 is er een rapport uitgekomen van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid waarin er systematisch gekeken is naar wat er werkt in de preventie van radicalisering (Fermin & Omlo, 2021). Naast het detecteren van de verschillende werkzame elementen is er een inventarisatie gedaan naar interventies die worden ingezet in de preventie van radicalisering. Te weten: versterken weerbaarheid jongeren, begeleiding geradicaliseerde en risicojongeren, weerbaar opvoeden, lotgenotencontact geradicaliseerde familieleden en deskundigheidsbevordering voor professionals en sleutelfiguren. In deze paragraaf gaan we vooral in op de preventie van radicalisering en in mindere mate op deradicaliseren. In de preventie wordt al veel aangehaald hoe men geradicaliseerde personen kan helpen. Bij deradicaliseren gaat het veelal over personen die extremistisch geweld dan wel aanslagen hebben gepleegd, wat in mindere mate past binnen de scope van deze kennissynthese, omdat die zich vooral focust op het voorkomen van recidieve.

2.3.1 Versterken weerbaarheid en veerkracht

Uit een literatuurreview van 137 studies over veerkracht, radicalisering en sociaal werk bleek de aanpak van radicalisering binnen het sociaal werk, zich voornamelijk te richten op het individu en minder op de gemeenschap (Wimelius et al., 2018). Maar over het algemeen focust de literatuur zich het meest op de weerbaarheid en veerkracht van gemeenschappen (Masmoudia et al., 2022). Er lijkt dus een discrepantie te zitten tussen wat er specifiek over het sociaal werk wordt onderzocht en in de andere literatuur. Wat er onder weerbaarheid en veerkracht wordt verstaan, is ook niet altijd eenduidig. Veelal wordt het gedefinieerd als het om kunnen gaan als samenleving met tegenslag. Sociale banden en sociale netwerken zouden hier cruciaal in zijn. Het herstellen van ontwrichte gebeurtenissen is hier ook onderdeel van (Wimelius et al., 2018). Een model wat veel gebruikt wordt is het 4 R-model van Bruneau en Reinhorn (2007). Dit staat voor:

- Robustness: wat inhoudt dat men kan omgaan met stress of weerstand zonder verlies van functies.
- Redundancy: het vermogen om functioneel te blijven als dingen ontregelen.
- Resourcefulness: vindingrijk zijn, om gebruik te blijven maken van menselijk kapitaal en spullen.
- Rapidity: snelheid, om met verlies om te gaan en te zorgen dat het proces niet verder verstoort.

Kortom, het gaat er vooral om dat mensen en gemeenschappen zich op hun kracht blijven focussen en minder op problemen en risico's (Wimelius et al., 2018). Een andere definitie van weerbaarheid stelt dat weerbaarheid bestaat uit veerkracht, zelfvertrouwen en assertiviteit (*Weerbaarheid*, z.d.).

2.3.2 Individueel niveau

Een uitgebreide systematische literatuurreview uit 2022 (Masmoudia et al., 2022) geeft aan wat belangrijk is om de individuele weerbaarheid tegen radicalisering te vergroten. Zoals het werken aan zelfvertrouwen, het

gevoel van verbondenheid en het versterken van de sociale identiteit. Het vergroten van de weerbaarheid van de mentale gezondheid kan ook helpen tegen radicalisering. Als de eigenwaarde en zelfbescherming worden vergroot, kan dit helpen om vergeldingsdrang bij conflicten onder controle te houden. Een andere psychologische factor die bescherming biedt, is het bevorderen van empathie. Aldus de geciteerde systematische literatuurreview.

Een andere manier om weerbaarder te worden, is om te leren omgaan met groepsdruk. Hierin is een aantal elementen van belang. Kennis over hoe verschillende groepen in de samenleving samenwerken (in- en outgroups⁵) en het oefenen van sociaal emotionele vaardigheden, zoals assertiviteit, mindfulness, kritisch en reflectief leren denken en leren oplossingen te verzinnen. Bijkomend kan geleerd worden om meerdere perspectieven in te nemen en is het belangrijk de verschillende 'groepshokjes' te doorbreken. Dit zorgt ervoor dat groepen minder verscherpt tegenover elkaar komen te staan en vooroordelen en stereotypen over en weer afnemen (zie ook paragraaf 2.3.2. en 2.3.4.) (Sklad & Park, 2017).

Stephens et al. (2021) en Amit & Kafy (2022) stellen in hun literatuurreviews dat de individuele veerkracht versterkt kan worden door in te zetten op drie elementen: cognitieve hulpbronnen, werken aan karaktereigenschappen en waarden versterken. Dit sluit deels aan bij wat eerder genoemd is in de literatuurreview van Masmoudia et al. (2022). Cognitieve hulpbronnen gaan over het begrijpen van extremistische ideologieën en kritisch nadenken. Dus om bijvoorbeeld berichtgeving, propaganda en ideeën te bevragen en te beoordelen. Het gaat hierbij om het aanleren van een meer complexe manier van denken. Analytisch denken kan hierin ook worden gestimuleerd. Dit wordt ook wel cognitieve flexibiliteit genoemd. Kennis kan ook een weerbaarheidsfactor zijn. Bijvoorbeeld achtergrondkennis over de eigen groep of ideologie, en kennis van de democratie. Dit zou moeten leiden tot meer vertrouwen in de overheid en instanties en tot minder steun voor ideologisch gerelateerd geweld. Ook het stimuleren van zelfreflectie door bijvoorbeeld het levensverhaal te laten schrijven van geradicaliseerde jongeren kan beschermend werken (Nickolson et al., 2021).

Het werken aan karaktereigenschappen gaat ook om het ontwikkelen van empathie voor mogelijke slachtoffers van gewelddadige radicalisering. Het idee hierachter is dat men in het radicaliseringsproces de ander steeds minder als mens is gaan zien (de-humanisering) en geweld daardoor eerder moreel goedkeurt. Het ontwikkelen van empathie voor slachtoffers is als tegenhanger bedoeld: om te leren dat geweld wreed en onrechtvaardig is. Naast empathie wordt het vergroten van zelfvertrouwen in verband gebracht als beschermende factor. Een bijkomend effect van zelfvertrouwen is dat mensen ook narcistischer worden, dit zou juist de aantrekkingskracht tot extremistische ideologieën kunnen versterken. Het werken aan zelfredzaamheid zou wel beschermend werken (Amit & Kafy, 2022; Stephens et al., 2021).

Stephens et al. (2021) en Amit en Kafy (2022) hebben het ook over waarden versterken. Het aanleren van waarden zoals gelijkheid, diversiteit en mensenrechten kunnen de moraal versterken. Daarnaast geven deze waarden munitie voor mensen om zich tegen gewelddadige radicalisering uit te spreken. Het leren over mensenrechten kan als onderligger dienen voor het aanleren van kritisch denken. Het stimuleren van inclusie en tolerantie kan hierbij helpen.

---

⁵ Ingroup: groep waar iemand zich mee identificeert, outgroup: groep waarmee iemand zich niet identificeert.

Jongeren en identiteitsontwikkeling

In de adolescentie speelt identiteitsontwikkeling een grote rol in de radicalisering van jongeren. In deze periode zijn jongeren op zoek naar wie zij zijn en wat zij vinden. Dit maakt hen kwetsbaar voor meer extremistische ideologieën en groepen. Deze ideologieën kunnen soms antwoord bieden die de 'gewone samenleving' niet heeft. Door als sociaal werker te focussen op identiteit en identiteitsvragen kunnen de antwoorden en vragen die leven, bespreekbaar gemaakt worden en mogelijk worden beantwoord. Hierdoor worden extremistische groepen mogelijk minder aantrekkelijk. Bij gemarginaliseerde groepen kan het gevoel ontstaan dat hun groepsidentiteit wordt bedreigd. Spanningen tussen verschillende identiteiten kunnen ontstaan. Wat kan helpen, is om te praten en ruimte te geven voor vragen, zoals: wat is identiteit, wat betekent het om mens te zijn, hoe kun je meerdere identiteiten prioriteren en de conflicten bespreken binnen de verschillende identiteiten, bijvoorbeeld een religieuze en nationale identiteit? Erkenning geven aan al die verschillende identiteiten helpt. Specifiek voor jongeren die radicaliseren op religieuze gronden, kan het werken om vragen omtrent wat men echt gelooft en wie men is, te bespreken. Een aanvullend perspectief hierop is om gemarginaliseerde groepen een stem te geven en op te komen tegen discriminatie (Amit & Kafy, 2022; Stephens et al., 2021). Andersom kunnen niet-gemarginaliseerde groepen zich ook bedreigd voelen in hun identiteit, zoals bepaalde linkse of juist rechtsextremistische groeperingen. Ook hier speelt identiteitsvorming een rol, omdat zij zich bijvoorbeeld in hun identiek bedreigd voelen. Denk aan anti-globalisten of anti-neoliberalisme (Ozer & Obaidi, 2022).

Het kunnen omgaan met emoties kan ook gezien worden als een weerbaarheidsfactor. Zo radicaliseren mensen minder snel als zij goed hun emoties kunnen uiten en kunnen omgaan met tegenslag (Skład & Park, 2017). Sociale inclusie (zie de kennissynthese Bevorderen van sociale inclusie) kan ook als een beschermende factor worden beschouwd.

Het goed gebruik maken van sociaal kapitaal kan beschermend werken. Sociaal kapitaal gaat om drie kernbegrippen: vertrouwen, participatie en sociaal netwerk (Ahn & Davis, 2020). Binnen sociaal kapitaal wordt gesproken over hechte relaties (bonding), zoals vrienden en gezin, minder hechte relaties (bridging), zoals burens en collega's, en verschillende netwerken met machtsverhoudingen (linking), denk aan de relatie tussen werkgevers en werknemers (Claridge, 2018). Sociaal kapitaal staat ook met sociale cohesie in relatie (Klein, 2013).

Preventief kan het werken om de individuele veerkracht te vergroten. Naast deze individuele aanpak is het ook belangrijk om de veerkracht van gemeenschappen en die van de samenleving te vergroten (Mutsaers & Demir, 2019; Saraiva & Erfe, 2023). Zo zijn er verschillende interventies ontwikkeld om de individuele veerkracht te vergroten (zie verderop bij paragraaf 1.4.).

2.3.3 Veerkracht binnen gemeenschappen

Om de veerkracht binnen gemeenschappen te vergroten heeft de literatuur het over *collective efficacy*. Dit gaat over het vergroten van de sociale cohesie, in combinatie met dat de gemeenschap bereid is om in actie te komen (Mutsaers & Demir, 2019).

Het idee van een veerkrachtige gemeenschap gaat er in de kern om dat een gemeenschap eigenschappen bezit die voorkomen dat leden van de gemeenschap gewelddadig radicaliseren. De gemeenschap zou eigenschappen en karakteristieken moeten hebben die beschermend werken tegen gewelddadige radicalisering. Leaders van gemeenschappen kunnen een belangrijke rol spelen in het signaleren van radicalisering. Een ander belangrijk aspect om deze gemeenschappen weerbaarder te maken, is door de sociale banden binnen en buiten de gemeenschappen te versterken. Het gaat er dus om, om de relaties binnen de gemeenschap sterk te maken, de relaties die de gemeenschap met andere gemeenschappen heeft sterker te maken en de relaties die de gemeenschap met instituties heeft sterker te maken. Met andere woorden, om te werken aan social bonding, social bridging en social linking van de gemeenschap (Stephens et al., 2021).

Een element waarin gemeenschappen bescherming kunnen bieden aan gewelddadige radicalisering is dus door de gemeenschappelijke betrokkenheid. Het gaat hierbij om de relatie tussen de gemeenschap en de lokale overheid en instituties. Met name de relatie met de politie is hierbij van belang. Om deze relatie kwalitatief goed te krijgen, vraagt dit een investering van de politie om persoonlijke relaties aan te gaan met de gemeenschap, waarin de betreffende politiemensen de gemeenschap goed leren kennen, of zelfs partnerschap aangaan met de leden van de gemeenschap die mogelijk meer extremistische ideeën hebben. Naast de politie spelen andere maatschappelijke organisaties een belangrijke rol. Deze worden vaak meer als 'legitiem' beschouwd door de gemeenschappen. De samenwerking die deze verschillende instanties met elkaar aangaan moet verder reiken dan alleen een symbolische samenwerking. Zij moet echt van betekenis kunnen zijn voor de gemeenschappen (Amit & Kafy, 2022; Stephens et al., 2021).

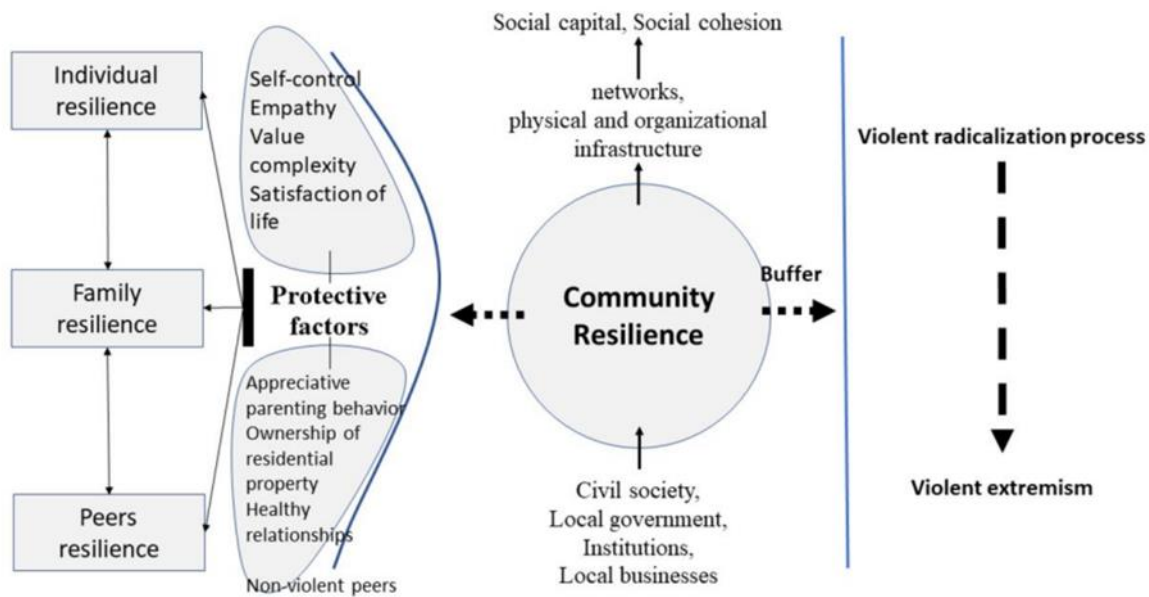
Een raamwerk wat binnen het sociaal werk gebruikt kan worden om zowel de individuele veerkracht te versterken als die van de gemeenschap ziet er als volgt uit (Wimelius et al., 2018):

1. Bekijk wat de risico's zijn voor de gezondheid en wat de weerbaarheid van een gemeenschap ondermijnt.
2. Werk samen met ketenpartners die zowel gezondheid als weerbaarheid gezamenlijk kunnen versterken.
3. Werk met ketenpartners om sociale netwerken te versterken.
4. Train of begeleid mensen en of gemeenschappen om veerkrachtiger te zijn.

Een ander perspectief voor het sociaal werk (Wimelius et al., 2018) dat zich focust op de veerkracht van gemeenschappen, legt de nadruk op het vergroten van het collectieve gevoel van hoop, keuzevrijheid, onbaatzuchtigheid, vertrouwen en veiligheid. Deze elementen zouden de veerkracht moeten vergroten. Hoop kan ervoor zorgen dat men collectief tot actie gaat komen en leidt tot een verhoogd veiligheidsgevoel. Het versterken van de gemeenschappelijke identiteit kan hierin mogelijk ook een rol spelen.

Vanuit de systematische literatuurreview van Masmoudia et al. (2022) doen de auteurs een voorstel voor een raamwerk hoe weerbaarheid bescherming biedt tegen radicalisering (figuur 2).

Figuur 2: Raamwerk weerbaarheid en bescherming tegen radicalisering (Masmoudia et al., 2022)

2.3.4 Deradicaliseren

Bij deradicaliseren gaat het om mensen die al in de laatste fase van de radicaliseringsmodellen zijn aanbeland. Verschillende cognitieve factoren kunnen bij deradicalisering een rol spelen, zoals kritisch kunnen nadenken en reflecteren op het radicaliseringsproces. Maar denk ook aan de afwegingen over de nadelige gevolgen van het gebruik van geweld en de consequenties daarvan, zoals het voorkomen van gevangenisstraffen. Het leren uiten van emoties kan helpen bij deradicalisering en zo ook het vergroten van het zelfvertrouwen. Bij emoties kan men ook denken aan het ervaren van schaamte, schuld en teleurstelling (wat het extremistische geweld heeft opgeleverd). Een andere belangrijke factor bij deradicaliseren is het vinden van een nieuw netwerk. Dit helpt om oude banden te verbreken en radicale ideeën te heroverwegen. Ook de familie kan hierin een belangrijke rol spelen. Naast de genoemde factoren kan het gevoel om van betekenis te zijn een belangrijke rol spelen bij het deradicaliseren. Bijvoorbeeld doordat mensen zich bij niet-gewelddadige groeperingen aansluiten of zich constructief opstellen in de samenleving, door bijvoorbeeld carrière te maken. Ook interventies rondom het leren flexibel te denken, werken goed voor geradicaliseerde mensen om de democratische samenleving te accepteren. Veel preventieve interventies zouden ook kunnen helpen in de aanpak van deradicalisering. Voor de rest concluderen Nickolson et al. (2021) dat het proces en de aanpak niet veel verschilt met de aanpak van andere delinquenten.

2.3.5 Belang van ondersteuning sociaal werkers in de preventie van radicalisering

Een kwalitatieve studie van Haugstvedt (2022) laat het belang zien om sociaal werkers te ondersteunen als zij zich bezighouden met preventie van radicalisering. Deze studie geeft een beeld van hoe dit in de praktijk werkt. Allereerst is het van belang dat de sociaal werker kennis heeft over het radicaliseringsproces en de leefwereld van deze cliënten. Erkenning van de organisatie, dat dit een lastige en moeilijke taak is voor de sociaal werkers, is hierin ook belangrijk. Naast kennis speelt emotionele steun van anderen, bijvoorbeeld van collega's, een grote rol. Dit kan het vertrouwen in het eigen kunnen versterken, wat helpt om deze taak

uit te voeren. Het tweede thema waar de sociaal werkers ondersteuning op nodig hebben is **professionele versterking**. Dit kan gedaan worden door peer support, bijvoorbeeld door intervisie met casusbesprekingen. Via intervisie vindt er onderlinge herkenning plaats en kan informatie worden gedeeld. Bij professionele versterking hoort ook supervisie, het gebruik maken van richtlijnen en protocollen, en debriefingsmomenten als er incidenten plaatsvinden. Trainingen om meer kennis en vaardigheden te verkrijgen, kunnen eveneens worden ingezet.

2.3.6 Samenvatting

We hebben een aantal werkzame mechanismen en elementen gevonden in de literatuur. Deze focussen zich vooral op de preventie. Het deradicaliseringsproces heeft veel dezelfde kenmerken als bij de aanpak van ander delinquent gedrag. We benoemen een aantal elementen die specifiek voor deradicalisering van belang zijn: kritisch leren nadenken, leren uiten van emoties, vergroten van zelfvertrouwen, het vinden van een nieuw netwerk en een zinvolle bijdrage in de samenleving.

De werkzame mechanismen in de preventie zitten vooral op het weerbaar maken van individuen en gemeenschappen. Een veel gebruikt model is het 4 R-model:

- **Robustness**: wat inhoudt dat men kan omgaan met stress of weerstand zonder verlies van functies.
- **Redundancy**: het vermogen om functioneel te blijven als dingen ontregelen.
- **Resourcefulness**: vindingrijk zijn, om gebruik te blijven maken van menselijk kapitaal en spullen.
- **Rapidity**: snelheid, om met verlies om te gaan en te zorgen dat processen niet verder ontsporen.

Op individueel niveau werken aan weerbaarheid tegen radicalisering kan door:

- Vergroten zelfvertrouwen.
- Werken aan verbondenheid.
- Versterken sociale identiteit.
- Goede mentale gezondheid.
- Leren omgaan met groepsdruk.
- Oefenen van sociaal emotionele vaardigheden.
- Leren groepshokjes te doorbreken.
- Werken aan cognitieve hulpbronnen, werken aan karaktereigenschappen.
- Waarden versterken.
- Werken aan een gezonde identiteitsontwikkeling.
- Investeren in een sterk en divers sociaal netwerk.

Op gemeenschapsniveau werken aan weerbaarheid tegen radicalisering kan door:

- Vergroten sociale cohesie.
- Leiders van gemeenschappen ondersteunen tegen radicalisering.
- Zorgen voor een goede samenwerking tussen gemeenschappen, en de lokale overheid en instanties.

Het sociaal werk kan zowel de individuele als gemeenschappelijke veerkracht vergroten door:

- De gezondheidsrisico's in kaart te brengen van gemeenschappen.
- Zorgen voor een goede ketensamenwerking.
- Werken met ketenpartners om sociale netwerken te versterken.
- Trainen of begeleiden van mensen en gemeenschappen om veerkrachtiger te zijn.

Sociaal werkers hebben voor deze taak vooral kennis nodig, emotionele steun van collega's en een organisatie die achter hen staat en medewerkers steunt om radicalisering aan te pakken.

2.4 Welke (effectieve) interventies zijn er voor sociaal werkers?

Er zijn tal van interventies en methodieken ontwikkeld om radicalisering tegen te gaan. Het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) bracht in 2016 een publicatie uit met 13 verschillende aanpakken ter preventie van radicalisering onder jongeren (Hermens et al., 2016). Dit zijn interventies die zich richten op: trainingen en voorlichtingen voor ouders en professionals; het voeren van een dialoog tussen ouders en jongeren; en het voeren van gesprekken met jongeren in een kwetsbare positie. In 2017 is nog een publicatie verschenen met vier praktijkvoorbeelden die overdraagbaar zijn gemaakt (Meijer, 2017). Echter, deze interventies zijn niet onderzocht op effectiviteit. Omdat er verschillende overzichten bestaan, bespreken in deze paragraaf een aantal type interventies die we tegenkwamen in verschillende literatuurreviews (Amit & Kafy, 2022; El-Amraoui & Ducol, 2019; Fermin & Omlo, 2021; Nickolson et al., 2021).

2.4.1 Interventies rond weerbaarheid

In 2021 is er door Movisie een inventarisatie gedaan naar interventies rondom weerbare individuen en gemeenschappen (Cankor & Noor, 2021). Zij hebben in totaal 14 interventies gevonden die geëvalueerd zijn en/of onderbouwd met wetenschappelijke literatuur. De interventies zijn gericht op het weerbaarder maken van jongeren en/of ouders. Inhoudelijk bestaan de interventies uit verschillende elementen, zoals kennisoverdracht en het aanleren van vaardigheden om weerbaarder te worden en bijvoorbeeld om te kunnen gaan met discriminatie. Tabel 3 is overgenomen uit de publicatie van Cankor & Noor (2021) en geeft een overzicht van deze verschillende interventies.

Weerbaarheidstrainingen

Bij weerbaarheidstrainingen is het belangrijk voor het effect dat er een combinatie is van theorie, praktijk en begeleiding, en dat er sociale vaardigheden worden geleerd, zoals het kritisch bekijken van media en het leren onderbouwen van eigen ideeën en opvattingen (Fermin & Omlo, 2021). Deze trainingen zijn gericht op: het bespreekbaar maken van terrorisme; kennisoverdracht over discriminatie en deelnemers weerbaarder maken voor de angst hiervan; deelnemers weerbaarder maken tegen media en radicale ideologieën; en het ontwikkelen van democratische vaardigheden en identiteitsontwikkeling.

Weerbaar opvoeden

Het gezin kan een belangrijke rol spelen in het radicaliseringsproces. Zo is bekend dat extremistische ideeën genormaliseerd kunnen worden door het gezin. Andersom kan het helpen als dit wordt bestempeld als niet normaal. Ouders en andere naaste verwanten hebben een centrale rol in het overbrengen van houdingen en overtuigingen. Naasten hebben een belangrijke rol in het signaleren van radicalisering en kunnen een sleutelrol spelen in het tegengaan van het radicaliseringsproces (El-Amraoui & Ducol, 2019).

Hierop aansluitend komen we bij het volgende type interventies die volgens Fermin & Omlo (2021) werken bij de preventie van radicalisering, namelijk weerbaar opvoeden. Deze interventies zijn erop gericht om

kennis bij te brengen en het leren herkennen van ontsparing en vervreemding van jongeren. Er worden ook vaardigheden aangeleerd om te leren praten over radicalisering.

Om juist de kwetsbare ouders te vinden, is het essentieel om gebruik te maken van sleutelfiguren. Wat werkt binnen dit soort interventies is ruimte voor eigen inbreng, duidelijke doelen, ruimte voor uitwisseling tussen ouders en het delen van kennis. Vaak zijn dit bredere opvoedinterventies. Daarom is het belangrijk om niet direct over radicalisering te beginnen. Soms wordt er ook eerder gesproken over vervreemding en ontsparing, omdat radicalisering een te negatieve bijklank heeft.

Lotgenotencontact

Lotgenotencontact tussen familieleden van geradicaliseerde jongeren kan preventief werken (Fermin & Omlo, 2021). Groepsinterventies zijn met name geschikt voor mensen die ook al individuele begeleiding hebben gehad. Bij de samenstelling van de groep is het belangrijk dat de verschillende groepsleden dezelfde uitgangspositie hebben, zoals allemaal familieleden van uitreizigers. Kennis en het delen van ervaringen kan een aanloop zijn voor meer emotionele ondersteuning. Ook hierin is een combinatie van feitelijke kennis met ruimte voor uitwisseling van belang voor onderlinge ondersteuning. Evenals maatwerk en het centraal stellen van de behoeften van de deelnemers.

Tabel 3: Interventies (horizontaal) onderverdeeld in vijf thema's (verticaal)

Interventie	Thema	ondersteunen van opvoeders met een migratieachtergrond	Polarisatie, problematisch gedrag en radicalisering	Professionalisering van moskeebesturen, sleutelfiguren en andere gezaghebbende personen	Bevorderen van de samenwerking tussen gemeenschappen en (lokale) overheden	Empowerment van vrouwen en meiden
1. The Way We See			X			
2. Saïd & Lody			X			
3. This is me!			X			
4. Futsal Chabbab			X			
5. Coach je kind		X	X			
6. Diamant			X			
7. Oumnia Works		X				X
8. BOUNCE			X			
9. Weerbaar opvoeden tegen radicalisering		X	X			
10. Omgaan met extreme idealen			X	X		
11. Opvoeddebatten met migrantenvaders		X	X			
12. Just like you		X				
13. Reageren op discriminatie			X			
14. Weerbaar opvoeden		X				

(Overgenomen uit: Cankor & Noor, 2021).

2.4.2 Begeleiding geradicaliseerde jongeren en risicogroepen

Deze interventies zijn erop gericht om toekomstperspectief te bieden en op het signaleren en tegengaan van radicalisering. De weerbaarheid van deze risicojongeren wordt enigszins vergroot. De genoemde werkzame elementen zijn: combinatie van individuele begeleiding en groepssessies, laagdrempeligheid en outreachende aanpak, waarin samen wordt gewerkt met sleutelfiguren in de wijk. Een andere succesfactor is dat er ruimte is voor maatwerk. Zo is het belangrijk om een vertrouwensband op te bouwen met deze jongeren. Binnen deze interventies wordt er ook gebruik gemaakt van rolmodellen. De interventie staat of valt met de houding en kwaliteit van de begeleiders: hebben zij voldoende kennis en ervaring om met deze doelgroep te werken en zijn zij cultuursensitief genoeg (Fermin & Omlo, 2021)? Vooral de persoonlijke vertrouwensband is essentieel. Als die band er is, kunnen sociaal werkers bijvoorbeeld makkelijker het gesprek aangaan over ideologie (Nickolson et al., 2021).

2.4.3 Deskundigheidsbevordering van professionals en sleutelfiguren

Hierop aansluitend noemen Fermin en Omlo (2021) interventies die zich richten op deskundigheidsbevordering van professionals en sleutelfiguren. Deze interventies geven kennis over, vaardigheden voor, en handvatten voor de begeleiding van jongeren die (dreigen te) radicaliseren. Werkzame elementen die genoemd worden, zijn het vergroten van inlevingsvermogen in de leefwereld van deze jongeren, reflecteren op vooroordelen over geradicaliseerde jongeren en het vergroten van de sensitiviteit en kennis voor het signaleren van radicaliseringsprocessen. Een combinatie van kennis en het aanleren en oefenen van vaardigheden, behoort tot een van de succesfactoren.

2.4.4 Counter-narratives (tegenverhalen)

Tegenverhalen kunnen preventief werken tegen radicalisering. Dergelijke verhalen gaan vooral in op de 'realistische dreigperceptie', aldus een systematische literatuurreview van Carthy e.a. (2020). Dit houdt in dat de mensen een realistisch beeld hebben van de dreiging die zij als individu hebben of als groep. De studies uit deze literatuurreview keken naar het effect van tegenverhalen, bijvoorbeeld door historische gebeurtenissen vanuit verschillende perspectieven te belichten of door gemanipuleerde nieuwsberichten. Veelal werd er een conflict gekozen en werd het 'algemene' verhaal eerst gedetecteerd om vervolgens een tegenverhaal te geven. Deze tegenverhalen bleken alleen effectief te zijn op de realistische perceptie van dreiging, niet op de symbolische perceptie (het gevoel dat men bedreigd wordt) of op de intentie om over te gaan op geweld. De auteurs betogen dat het mogelijk wel een preventief effect kan hebben, in de zin dat het verergering voorkomt. Uit de reviews bleek dat tegenargumenten soms wel werkten en soms ook niet. Het werkte wel als mensen zelf tegenargumenten verzonnen. Theologische tegenargumenten werkten daarentegen helemaal niet. Het werkt ook niet om mensen te proberen te overtuigen van het tegendeel. Deze overtuigende communicatie zou eerder averechts werken zolang mensen niet gemotiveerd zijn om hiernaar te luisteren. De disbalans die dit oplevert in het brein is niet op te heffen door het tegenargument aan te nemen.

2.4.5 Dialoog en actie

In het kader van deradicalisering heeft dialoog tot doel om openheid en ruimte te bieden om ideologieën te onderzoeken en te bekritisieren. Door gevoelige onderwerpen te bespreken worden er verschillende perspectieven gegeven op de meer extreme ideeën (zie ook paragraaf 2.4.1, over de interculturele dialoog). Om dit te kunnen doen is het creëren van veiligheid, de zogenaamde ‘safe space’, van belang. Ook hier gaat het om het bespreken van wat het betekent om mens te zijn met bepaalde ideeën en identiteiten in een snel veranderende samenleving, zodat er meerdere perspectieven worden gegeven op geradicaliseerde ideeën en overtuigingen. Naast het bespreken van deze verschillende perspectieven en ideologieën is het belangrijk dat frustratie geuit kan worden naar instanties en frustraties over de mogelijke machtsongelijkheid. Ook de meer extreme stemmen zouden serieus genomen moeten worden en de (politieke) macht moeten bereiken via de dialoog. Hierbij gaat het dus om lokale en landelijke overheden. Om geweld te voorkomen zouden deze dialogen ook omgezet kunnen worden in legale acties, zoals protesten of betrokkenheid en participatie in de politiek. Dit zou mogelijk gewelddadige radicalisering kunnen voorkomen. Anderzijds wordt er gepleit dat men zich niet richt op protest maar deze energie omzet in een bijdrage aan de maatschappij, door bijvoorbeeld vrijwilligerswerk (Amit & Kafy, 2022; Stephens et al., 2021). Dit zou ten goede kunnen komen aan de sociale cohesie wat ook beschermend kan werken tegen gewelddadige radicalisering (Klein, 2013) en dus ook zorgen voor meer vertrouwen in instituties en de samenleving (Akkermans & Schmeets, 2022). Binnen het voeren van de dialoog is het van belang dat stereotypen, vooroordelen en stigmatisering niet versterkt worden (Nickolson et al., 2021)

Uit de praktijk erkende interventie Diamant

De interventie Diamant is opgenomen en erkend in de database Effectieve Jeugdinterventies van het Nederlands Jeugdinstituut. De interventie kreeg het stempel ‘goed onderbouwd’ wat inhoudt dat de interventie onderbouwd is met wetenschappelijke literatuur en is beoordeeld door een landelijke onafhankelijke commissie van experts.

Doelgroep

Islamitische migrantenjongeren en -jongvolwassenen tussen 12 en 23 jaar met risicofactoren voor radicalisering, zoals onzekerheid over identiteit, onrechtvaardigheidsgevoelens, gebrek aan toekomstperspectief, gebrekkige oordeelsvorming, isolement of een risicovol netwerk.

Aanpak

Via training en coaching wordt gewerkt aan versterking van de identiteit en emotionele, gedragsmatige en cognitieve weerbaarheid. De training pakt gevoelens van achterstelling en discriminatie aan. Verder wordt onder meer gewerkt aan een gezond sociaal netwerk, herstel van de schoolloopbaan, kansen op de arbeidsmarkt en versterking van competenties die nodig zijn in de maatschappij.

Gecertificeerde Diamant-trainers uit de islamitische migrantengemeenschap voeren de interventie uit. Twee trainers bieden samen een groepstraining van twaalf bijeenkomsten. Daarnaast ontvangt elke deelnemer individuele coaching. In een vertrouwde omgeving worden gevoelige onderwerpen zoals discriminatie, identiteit en problemen thuis besproken en komen handelingsperspectieven aan de orde. Via voorlichting, casuïstiek en interactieve opdrachten vergroten de trainers de kennis van jongeren over radicalisering. Deelnemers leren wat zij kunnen doen wanneer zij signalen hiervan bij zichzelf of anderen herkennen.

Parallel aan de Diamant-training en coaching voor jongeren en jongvolwassenen worden er bij voldoende belangstelling drie ouderbijeenkomsten aangeboden, gericht op kennisoverdracht en bewustwording.

Bron: <https://www.nji.nl/interventies/diamant>

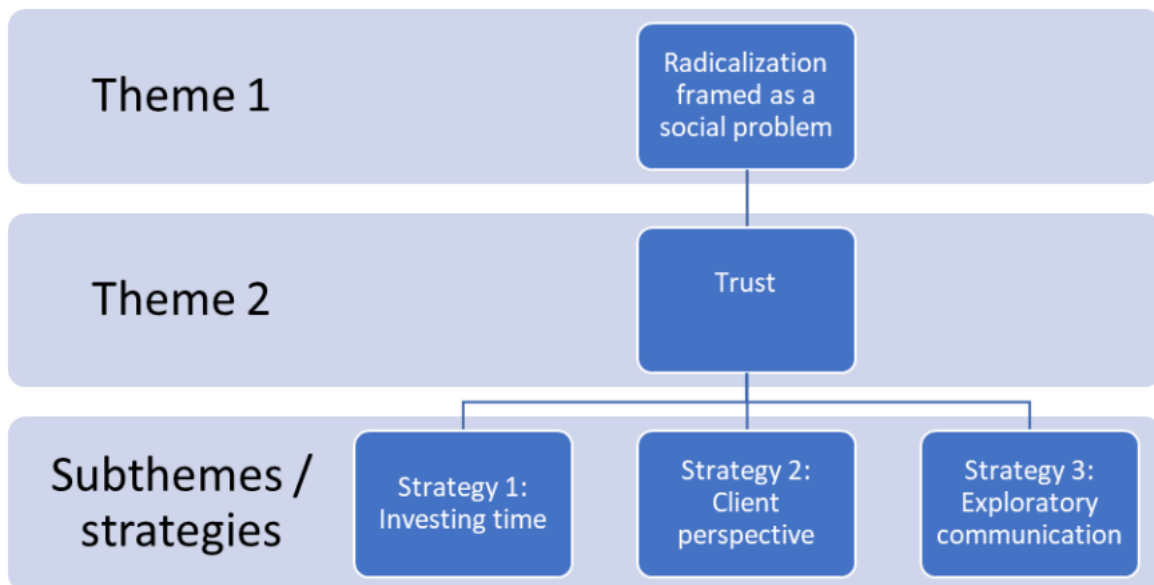
2.4.6 Methodieken en modellen

In ons literatuuronderzoek zijn we een aantal methodieken tegengekomen die sociaal werkers kunnen gebruiken in de preventie van radicalisering. Zo noemen Nickolson et al. (2021) socratische gespreksvoering (zie hoofdstuk 2) en motivational interviewing (zie Model van constructie en vertrouwen). In een Noors onderzoek wordt het Model van constructie en vertrouwen uiteengezet. Tot slot bespreken we het Deense en Duitse model. Voor de rest kwamen we verschillende trainingen tegen, waar mogelijk sociaal werkers aan deel kunnen nemen. Specifieke methoden voor het sociaal werk zijn we verder niet tegengekomen. De modellen die hieronder besproken worden, zijn allemaal deels onderzocht of geëvalueerd.

Model van constructie en vertrouwen

Een kwalitatieve Noorse studie laat een model zien dat door sociaal werkers wordt toegepast. Deze methode berust op de theorie van constructie en vertrouwen (Haugstvedt, 2019). Dit model wordt in deze studie geëvalueerd aan de hand van hoe het in de praktijk wordt toegepast. In deze Noorse methode gaan sociaal werkers ervanuit dat radicaliseren een sociaal probleem is. Het wordt gezien als een van de taken die het sociaal werk moet aanpakken. Dit wordt opgehangen aan verschillende risicofactoren om te radicaliseren, waarmee het sociaal werk sowieso al te maken heeft. Denk aan gevolgen van werkloosheid, schooluitval en het missen van een netwerk. In dit model gaan sociaal werkers met het sociale probleem aan de slag en werken zo aan het opbouwen van vertrouwen. Dit gebeurt vooral door face-to-face contact met inwoners/cliënten, welke centraal staat in de gehele aanpak. In deze fase gaat het om het opbouwen van een vertrouwensband en niet zozeer om iemands ideologie of gedrag te beïnvloeden. In figuur 3 staat het model schematisch uitgewerkt.

Figuur 3: Noorse model radicalisering voor sociaal werkers

In dit model zijn er drie strategieën om in te zetten:

1. Tijd investeren om uiteindelijk de dialoog over ideologie proberen aan te gaan. Hierin is het belangrijk dat er een – zo goed als gaat – gelijkwaardige dialoog ontstaat. Zelfonthulling is hierin van belang vanuit de sociaal werker.

2. Perspectief van de inwoner/cliënt. Door de achterliggende behoeften van de inwoner/cliënt te achterhalen, waarom iemand bijvoorbeeld zich zou willen aansluiten bij een extremistische groepering, kan de sociaal werker inspelen op de achterliggende behoeften.
3. Verkennende communicatie: dit houdt een socratische gespreksvoering en motivational interviewing in. Socratische gespreksvoering wordt verder uitgelegd in hoofdstuk 2. Motivational interviewing is een manier van gespreksvoering die gebruikt kan worden bij leefstijlinterventies, bijvoorbeeld om bepaald risicogedrag te voorkomen en mensen te motiveren om te stoppen met roken et cetera. Hier is het doel om meer inzicht te verkrijgen in de beweegredenen van de inwoner/cliënt en de achterliggende ideologie waardoor men mogelijk radicaliseert (Vansteenkiste & Sheldon, 2006).

Daniel Koehler in Jones (2015) zet twee internationale modellen uiteen voor deradicalisering en het tegengaan van terrorisme: modellen uit Duitsland en Denemarken. Deze zijn gericht op gezinsbegeleiding en beide modellen zijn (deels) onderzocht of beschreven. Bij het Deense model is er vooral op output en niet zozeer op impact geëvalueerd (O'Halloran, 2027). Wel zit hier een stevige wetenschappelijke onderbouwing onder (Bertelsen, 2015). Bij het Duitse model ontbreekt een evaluatie en monitoring, evenals een goede onderbouwing (Koehler, 2021).

Deens model

Dit model gaat uit van een samenwerking tussen school, politie en sociaal werk. Politie en sociaal werkers zitten samen in een team, in een 'infohuis'. Ouders en anderen kunnen signalen van mogelijk geradicaliseerde jongeren doorgeven. Het sociaal werk kan dan bijvoorbeeld in gesprek gaan met scholen hierover. De infohuizen worden door een taskforce aangestuurd, welke snel kan schakelen met politie, overheid en sociaal werk. Ze maken gebruik van verschillende interventies en methoden, waaronder het ondersteunen van gezinnen. De methode werkt goed doordat het vertrouwen in en de toegankelijkheid van de politie in Denemarken vrij groot is. Een andere voorwaarde voor dit model is dat de samenwerking tussen politie en sociaal werk erg goed is. Dit maakt het minder aannemelijk dat dit model direct gekopieerd kan worden naar landen waar het vertrouwen en de samenwerking met de politie minder aanwezig is (Jones, 2015).

Duits model

Dit model gaat uit van een anonieme telefoonlijn waar families hun zorgen over mogelijk geradicaliseerde jongeren kunnen doorgeven. Deze door de overheid gesubsidieerde telefoonlijn heeft contacten met regionale ngo's die in verdere hulp kunnen voorzien. Daarbij is er regelmatig overleg tussen overheid en de ngo's. Er worden verschillende methoden toegepast, welke worden afgestemd op de persoon waarover wordt gebeld. Deze kracht is tegelijkertijd een zwakte: doordat er vanuit verschillende filosofieën en ideeën verschillende methoden van hulp worden toegepast, is er geen vaste werkwijze, geen standaard.

2.4.7 Samenvatting

Er zijn veel interventies rondom de preventie van radicalisering, de meeste interventies zijn in te delen in vijf categorieën: 1. interventies rondom weerbaarheid, denk aan weerbaarheidstrainingen, lotgenotencontact en weerbaar opvoeden; 2. begeleiding geradicaliseerde en risicojongeren en volwassenen en het bieden van toekomstperspectief; 3. deskundigheidsbevordering van professionals en sleutelfiguren, denk aan het aanreiken van kennis, vaardigheden en handvatten om jongeren die (dreigen te) radicaliseren te helpen;

4. counter-narratives (tegenverhalen), deze zorgen voor een realistischer beeld van de werkelijkheid als tegenhanger van ideologische verhalen; 5. interventies gericht op dialoog.

Naast deze interventies zijn er enkele methodieken en modellen die toegepast kunnen worden binnen het sociaal werk. Zoals het Noorse model, waarbij men ervan uitgaat dat radicalisering (vooral) een sociaal probleem is. Men gaat vooral aan de slag met de sociale problemen om zo te werken aan vertrouwen. Het Deense model gaat meer in op de ketensamenwerking tussen school, politie en sociaal werk. Hiervoor zijn fysieke wijkpunten ingericht waar deze partners samenwerken. Tot slot het Duitse model dat werkt met een anonieme telefoonlijn waar familie en vrienden hun zorgen kunnen uiten. Via deze telefoonlijn kunnen lokale ngo's ingeschakeld worden om hulp te gaan bieden.

2.5 Wat zijn kennishiaten en aanbevelingen voor onderzoek?

In dit hoofdstuk over radicalisering komen veel aanpakken en verklaringen naar boven. Het beïnvloeden van het radicaliseringsproces is niet eenduidig en heeft niet per se baat bij specifieke aanpakken, maar kan ook profiteren van algemene aanpakken. Het jongerenwerk in Nederland is vooralsnog vooral betrokken bij de preventie van radicalisering, zo blijkt uit de beschreven studies en rapporten in dit hoofdstuk. Opvallend is dat er slechts één interventie (Diamant) is opgenomen in de verschillende databanken van effectieve interventies. Deze is ook nog eens op een specifieke, islamitische doelgroep gericht. Over andere groeperingen die (dreigen te) radicaliseren is weinig literatuur te vinden. De methoden en interventies zijn vooral gericht op de preventie van radicalisering. In deze kennissynthese zien wij de volgende kennishiaten:

- Volgens de literatuur en onderzoek is er in het sociaal werk nog niet genoeg kennis over radicalisering en de slag om de kennis concreet toe te passen, ontbreekt. Dit gaat vooral over de vraag hoe de kennis bij de sociaal werkers kan landen en structureel kan worden ingebed in het handelingsrepertoire.
- De rol van het sociaal werk is gericht op hulpverlening en maatschappelijke ondersteuning, maar bij radicaliseringsprocessen gaat het ook om, in samenwerking met de politie, signaleren (controleren) of mensen radicaliseren. Dit maakt de positie van de sociaal werkers ingewikkeld. Er is meer kennis nodig over hoe zij hier goed mee kunnen omgaan en hun positie kunnen bepalen.
- Er is nog maar één bewezen effectieve interventie om radicalisering aan te pakken vanuit het sociaal werk. Wel zijn er veel interventies in kaart gebracht en zijn er tal van initiatieven en verschillende modellen in binnen- en buitenland. Er zou meer onderzoek moeten komen naar de effectiviteit van interventies en hoe de huidige interventies beter toegepast kunnen worden in de (Nederlandse) praktijk.
- De huidige (algemene) interventies en aanpakken zijn niet per se goed toepasbaar in het sociaal werk. Er zouden meer interventies kunnen worden ontwikkeld die zich specifiek richten op het sociaal werk. Ofwel, hoe kunnen de huidige interventies meer toegespitst worden op de context van het sociaal werk. Ook methodisch kan er nog een belangrijke slag worden gemaakt om specifiek methoden te ontwikkelen voor sociaal werkers. Onderzoek naar hoe deze interventies ontwikkeld en geïmplementeerd kunnen worden, is van belang.
- Onderzoek naar de ontwikkeling van interventies gericht op radicalisering van andere groeperingen dan islamitische jongeren is er nauwelijks. Wat kan een sociaal werker doen bij jongeren, maar ook volwassenen, die radicaliseren op andere thema's zoals bijvoorbeeld het klimaat of de meer rechtsextremistische groeperingen. Wat kan hierin werken? Onderzoek hierover en dan specifiek voor het sociaal werk, ontbreekt nog.

- Ook is er weinig bekend over de rol en de aanpak van sociaal werkers op sociale media als het gaat over radicalisering.
- Er mag meer onderzoek komen naar de rol van sociaal werkers in de preventie van radicalisering. Hoe werkt dit in de praktijk en wat is ervoor nodig om tot een goede ketensamenwerking en aanpak te komen? Wie zijn in Nederland de belangrijkste ketenpartners en welke samenwerking is vruchtbaar bij radicalisering?
- Opvallend is dat onderzoek naar weerbaarheid zich binnen het sociaal werk focust op de meer individuele aanpakken en minder op de collectieve. Terwijl tegelijkertijd het sociaal werk benadrukt dat een collectieve aanpak nodig is.
- De signaleringstaak in de preventie van radicalisering blijkt voor veel sociaal werkers nog ingewikkeld te zijn. Wanneer is het gedrag vooral activistisch van aard en wanneer wordt het mogelijk gevaarlijk? Hier zou meer onderzoek naar gedaan kunnen worden, ook naar wat er nodig is in de praktijk en hoe dit vervolgens in de praktijk kan worden geïmplementeerd. Specifiek voor jongerenwerkers wordt op het moment van schrijven de richtlijn Signalering en aanpak radicalisering voor professionals in het jeugddomein ontwikkeld⁶.
- Discriminatie en uitsluiting lijken belangrijke risicofactoren te zijn om te radicaliseren, echter de aanpakken zijn hier weinig of niet op gericht. Kennis hierover ontbreekt bij de aanpak van radicalisering.

---

⁶ [Microsoft Word - bijlage richtlijn Radicalisering \(venvn.nl\)](#)

3 POLARISATIE

In dit hoofdstuk behandelen we het thema polarisatie. Dit hoofdstuk draagt bij aan kennis over de verbinding tussen verschillende gemeenschappen, hoe de kloven gedicht kunnen worden en wat daarin de betekenis van het sociaal werk kan zijn. Dit was een van de opgaven en kennishiaten die genoemd werden in De Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk binnen de pijler Sociale samenhang (Hooghiemstra & Van Pelt, 2020). Polarisation wordt daarin benoemd als een van de urgente vraagstukken binnen het sociaal werk als het gaat om sociale samenhang.

3.1 Wat is polarisatie?

Volgens Lub (2013) is polarisatie te definiëren als een verscherping van de scheidlijnen tussen groepen die bepaalde kenmerken delen. In een samenleving bestaat er een 'normale' mate van verschil. Maar wanneer dat verschil meer en meer langs één dimensie, zoals religie of afkomst, wordt gezien en mensen de samenleving in termen van 'wij' versus 'zij' opvatten, spreken we van polarisatie (McCoy et al., 2018). Deze verscherping kan tot spanningen leiden die lopen langs de lijnen van sociaaleconomische positie, etnische, culturele en religieuze verschillen, politieke voorkeur, of langs actuele maatschappelijke thema's zoals 5G-zendmasten, coronavaccinaties, het klimaat, of oorlogen in de wereld (Verloove et al., 2020). Polarisation kan 'horizontaal' zijn, wanneer polarisatie tussen (groepen) burgers plaatsvindt. Polarisation tussen burgers en overheid wordt 'verticale polarisation' genoemd. Sociaal werkers bevinden zich in beide spanningsvelden: soms worden zij door burgers gezien als deel van de overheid (of zijn zij dat ook) en zij hebben vaak een 'tussenfunctie' tussen burgers en overheid.

Het Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) onderscheidt vier fasen van polarisation (Verloove et al., 2020):

1. Rustfase: er zijn risicofactoren voor het ontstaan van polarisation.
2. Ongemak: het wordt ongezelliger, er is ongemak, er ontstaan misverstanden en er ontstaat vervreemding.
3. Onderhuidse spanningen: het schuurt; er heerst een gevoel van onbehagen, irritaties, negatieve beeldvorming, een wij-zij gevoel en groepen vermijden contact met elkaar.
4. Openlijke incidenten of escalatie.

In de eerste drie fasen vinden niet per se incidenten plaats, maar ontwikkelt polarisation zich onderhuids.

Voor de aanpak van polarisation is het belangrijk om dit zo vroeg mogelijk te signaleren en te handelen, (ruim) voordat fase 4 is aangebroken.

3.1.1 Gewenste versus ongewenste polarisation

Polarisation is niet altijd een ongewenst fenomeen. Polarisation kan positief zijn voor een samenleving, omdat het sociale verandering teweeg kan brengen. Polarisation-onderzoeker Harteveld schrijft in een SCP-rapport (2022) dat tegenstellingen en conflict bij een gezonde democratie horen, en dat vijanddenken mensen meer politiek laat participeren. Polarisation is dus enigszins nuttig voor een democratie, omdat het mensen mobiliseert, politieke partijen sterker maakt en het stemmen voor mensen simplificeert (McCoy et al., 2018).

Een fel debat kan soms helpen dat mensen hun standpunten beter formuleren. Enige mate van conflict kan de samenleving een spiegel voorhouden; conflict is immers wat emancipatie heeft gebracht voor veel gemarginaliseerde gemeenschappen. De afschaffing van slavernij, lhbtqi+ emancipatie en het vrouwenkiesrecht zijn slechts enkele voorbeelden waarvan het proces niet zonder polarisatie is verlopen (Verloove et al., 2020). Polarisation in lichte zin is bovendien een natuurlijk onderdeel van groepscohesie (Rychwalska & Roszczyńska-Kurasińska, 2018). Polarisation is in die zin een spectrum, waarbij mildere vormen universeel zijn aan hoe mensen zich tot elkaar verhouden: we zoeken toenadering naar sommigen en distantie van anderen (Van de Vijver, 2009). We vormen ons zelf- of groepsbeeld in relatie tot 'de ander'.

Wanneer is polarisation dan ongewenst? Hier is sprake van wanneer groepen dermate ver tegenover elkaar komen te staan dat zij niet meer constructief contact met elkaar kunnen hebben en hun onderlinge tegenstellingen verharderen. Zij krijgen meer negatieve ideeën en gevoelens over elkaar, wat niet simpelweg met feitelijke informatie is te bestrijden (Verloove et al., 2020). Polarisation is ernstig wanneer verschillen binnen groepen worden onderdrukt en verschillen tussen groepen (die feitelijk heel complex en veelzijdig zijn) worden gereduceerd tot één negatief beladen verschil. De twee kampen worden gezien als onverenigbaar qua identiteiten en belangen: wat tot het één behoort kan simpelweg niet tot het ander behoren. Ernstige polarisation bedreigt sociale cohesie, politieke stabiliteit en de steun die men heeft voor democratieën (McCoy et al., 2018). Het kan in ernstige gevallen tot geweld leiden. Ongewenste polarisation is dus maatschappelijk ontwrichtend, ondanks dat het voor de polariserende groep of individu voordelen kan opleveren (Van de Vijver, 2009).

3.1.2 Gevoelde versus feitelijke polarisation

Polarisation is minder sterk aanwezig dan men vaak denkt. Het SCP rapporteerde in 2019 dat er geen aanwijzingen zijn dat polarisation in Nederland is toegenomen. Waar in 1970 de gemeten haat tegen andere groepen 19% was, was dat in 2018 16%. Dat betekent niet dat polarisation een non-issue is. In Nederland is de ervaren spanning het sterkst langs etnische lijnen (SCP, 2019). Albada e.a. (2021) hebben polarisation over vluchtelingen en migratie gemeten in Nederland en vonden duidelijke voor- en tegenkampen (18,7% voor, 16,5% tegen migratie en vluchtelingen). Zelfs de middengroep bleek geen neutrale groep te zijn, maar was vrij duidelijk op te delen in kritisch (31,8%) en meegaand/welwillend (33%). Polarisation is dus een echt bestaand fenomeen, maar wat vaak niet klopt zijn de overtuigingen over de mate van polarisation.

Lees en Cikara (2021) noemen polarisation 'verkeerd opgevat' wanneer mensen incorrecte meta-cognitieve overtuigingen hebben met betrekking tot andere groepen. Meta-cognitieve overtuigingen zijn overtuigingen die gaan over andermans overtuigingen. Je hebt dus een idee over hoe andere mensen denken (en over jou denken), maar dat klopt niet altijd. Er heerst dus vooral wantrouwen en afkeer tussen groepen op gevoelsniveau. Wanneer dit gaat over een groep met tegengestelde meningen wordt dit ook wel affectieve polarisation genoemd (Fernbach & Van Boven, 2022; Iyengar et al., 2019). In 2022 heeft het SCP gemeten dat driekwart van de Nederlanders denkt dat polarisation toeneemt (SCP, 2022). Überhaupt het beeld dat er sprake zou zijn van sterke polarisation kan affectieve polarisation versterken, ongeacht of dat beeld werkelijk klopt (Dekker & Den Ridder, 2022).

Een belangrijke conclusie is dat interventies zich voornamelijk zouden moeten richten op dit perceptie- of gevoelsniveau van polarisation.

3.1.3 Samenvatting

Polarisatie houdt een verscherping tussen groepen in, wat tot allerlei spanningen kan leiden. Oorzaken voor polarisatie liggen onder andere bij processen van groepsvorming, vooroordelen en stereotypen, maar ook maatschappelijke ontwikkelingen zoals crises, internationale gebeurtenissen en waarschijnlijk de opkomst van sociale media. Er bestaan vier verschillende fasen van polarisatie, namelijk: 1. Rust; 2. Ongemak; 3. onderhuidse spanningen en 4. openlijke incidenten of escalatie.

Polarisatie is niet altijd ongewenst, in lichte zin is het een natuurlijk deel van identificatie, sociale bewegingen en groepsvorming. Maar ernstige polarisatie kan maatschappelijk ontwrichtend werken en groepen dermate tegenover elkaar zetten dat zij contact met elkaar vermijden. Het gevoel en de feitelijke polarisatie komen dikwijls niet overeen. Zo is er minder feitelijke polarisatie in de samenleving dan dat er gevoeld wordt.

3.2 Wat veroorzaakt (ongewenste) polarisatie?

Hoewel we van een polarisatieproces kunnen spreken dat zich in fasen kan ontwikkelen, is het complex om concrete oorzaken aan te wijzen voor dit proces. Wel zijn er theorieën over sociale identiteit en groepsvorming die ten grondslag liggen aan ideeën over de oorzaken van polarisatie. Hieronder gaan we hierop in. Er zijn verder onderliggende factoren die het risico op polarisatie kunnen vergroten, zoals gevoelens van vervreemding, onzekerheid, onmacht, onrechtvaardigheid en politieke onvrede, en factoren op wijkniveau zoals overlast, criminaliteit, armoede en uitsluiting (Van Wonderen, 2019a).

3.2.1 Sociale identiteitsvorming, vooroordelen en stereotypen

Uit de sociale wetenschap is bekend dat mensen van nature bij een groep willen horen (Turner & Tajfel, 1986). Daarbij komt soms kijken dat er spanningen ontstaan met een andere groep. Volgens de sociale psychologie hebben mensen de tendens om relaties aan te gaan met mensen die in eenzelfde sociale context zitten en mensen die dezelfde achtergrond delen ('homofilie' genoemd) (Stark & Flache, 2012). Volgens de sociale identiteitstheorie hoort een voorkeur voor de eigen groep en vijandigheid richting de *outgroup* in feite bij elke vorm van identificatie (West & Lyengar, 2022).

Gerelateerd hieraan komt polarisatie voort uit vooroordelen en stereotypen die mensen hebben over elkaar (Van Wonderen & Reches, 2020; Verloove et al., 2020). Een positieve beoordeling van de eigen groep hoort namelijk vaak ook bij een negatieve beoordeling van de andere groep. Wanneer het gaat over negatieve gevoelens spreken we van 'vooroordelen', en wanneer we meer op cognitief niveau kijken naar (versimpelde) kenmerken die worden toegeschreven aan de andere groep spreken we van 'stereotypen'. Vooroordelen en stereotypen leiden tot negatieve denkbeelden over elkaar, maar wakkeren ook angst en ongemak aan voor het aangaan van onderlinge contacten (Van Wonderen, 2019a). Door het uit de weg gaan van contact kunnen de vooroordelen en stereotypen op hun beurt weer moeilijk veranderen. In Nederland blijkt bijvoorbeeld de gevoelde culturele afstand tot de islam een belangrijke factor te zijn in de mate van polarisatie. Mensen die minder culturele afstand voelen en vaker contact hebben met moslims in Nederland hebben een positievere houding tegenover vluchtelingen en migranten (Albada et al., 2021). Tussen gepolariseerde groepen heerst veelal onbekendheid over elkaar. De onzekerheid en angst tegenover *outgroups* wordt nog eens versterkt door de overtuiging achtergesteld te worden of tekort te worden gedaan in de maatschappij (relatieve deprivatie) (Albada et al., 2021).

Bij polarisatie komen verschillende identiteiten steeds verder van elkaar af te staan, waarbij 'wij' en 'zij' (in de perceptie van mensen) wezenlijk van elkaar verschillen in identiteit, schrijft Brandsma (2016). Brandsma gaat ervanuit dat bij polarisatie sprake is van zogenaamde 'gedachtenconstructies' die het wij-zij-denken versterken. Dit kan wel genuanceerd worden: groepen zijn niet homogeen (Stets & Burke, 2003), binnen groepen is niet iedereen even extreem en er bestaan vaak subgroepen en sub-identiteiten die soms overlappen met de subgroepen of sub-identiteiten van de andere groep. Ook schrijft Brandsma dat dat proces continu 'brandstof' nodig heeft om verder te escaleren, in de vorm van steeds meer uitspraken over elkaars identiteit, bijvoorbeeld in de media, die vaak geen feitelijke basis hebben (Brandsma, 2016). We zoomen nu in op deze factoren.

3.2.2 Maatschappelijke ontwikkelingen

Er zijn ontwikkelingen of gebeurtenissen aan te wijzen die het proces van polarisatie verder zouden kunnen versterken. In een KIS-handreiking over polarisatie is een aantal 'triggers' geïdentificeerd. Scherpe uitspraken in de media van politici of andere vooraanstaande personen kunnen bijvoorbeeld polariserend werken en als een trigger fungeren (Van Wonderen, 2019a). Verder kan de opkomst van nepnieuws, samenzweringstheorieën en internationale gebeurtenissen polarisatie doen oplaaien. In West-Europa zien we nu vooral polarisatie rond culturele kwesties en tussen supporters en tegenstanders van populistisch radicaal rechts (Harteveld, 2021). Volgens Rekker en Harteveld (2022) zijn burgers tegenwoordig niet meer alleen in onderlinge spanning door negatieve gevoelens tegenover elkaar of omdat zij het op politieke issues met elkaar oneens zijn, maar ook op basis van hun percepties van feiten en de realiteit. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de recente controverses rond COVID-19 en klimaatverandering – de polarisatie rond die thema's gaat over wat feitelijke waarheden zijn. Rekker en Harteveld (2022) hebben onderzocht of vertrouwen in gezaghebbende informatiebronnen, zoals wetenschap en journalistiek, dit type polarisatie zou verzachten, maar daar hebben zij geen bevestiging voor gevonden. Wat wel bekend is, is dat wanneer mensen elkaar tegensprekend bewijs voorgeschoteld krijgen over een thema dat zij belangrijk vinden, er sterkere polarisatie kan optreden (Bessi et al., 2016). Al een beetje misinformatie is genoeg: ook Corner e.a. (2012) vinden een toename in scepticisme over klimaatverandering wanneer mensen slechts één stuk lezen dat de wetenschappelijke consensus ondermijnt naast een stuk dat klimaatverandering serieus neemt. Mensen bewegen bij onduidelijke informatie dus niet eerder naar het midden. In plaats van dat de onenigheid tussen groepen wordt verkleind, vergroot deze juist.

3.2.3 Online-polarisatie en de rol van sociale media (echokamers en filterbubbels)

Door de opkomst van internet en sociale media zijn de manieren waarop mensen met elkaar in contact komen, veranderd. Kaylor (2019) beschrijft drie manieren waarop polarisatie op sociale media voorkomt en sterker wordt. De eerste is dat mensen op sociale media in afgescheiden, homogene gemeenschappen worden opgedeeld (ook wel balkanisering genoemd). Ten tweede wordt de aard van communicatie op sociale media gekarakteriseerd door snelheid en emotie, waardoor informatie die verspreid wordt vaak niet correct is en er geen tijd is om werkelijk genuanceerde content te plaatsen. Ten derde kunnen sociale media door de anonimiteit van de platforms agressief en gewelddadig taalgebruik faciliteren.

We zien over het algemeen dat groepen meer extreem of gepolariseerd raken dan de opvattingen die de individuele leden van die groepen oorspronkelijk hadden. Dit wordt ook wel groeps polarisatie genoemd

(Iyengar & Westwood, 2015). Tegenwoordig zien we dat dit fenomeen veel voorkomt op sociale media, zo blijkt uit een studie naar zogeheten *echo chambers* op Facebook (Del Vicario et al., 2016). Een *echo chamber* of echokamer betekent dat je alleen je eigen 'stem' terug hoort klinken – je zit dus alleen met gelijkgestemden in een (virtuele) ruimte of groep. Dit echokamer-mechanisme wordt ook op Twitter gevonden: een studie waar Twitter-netwerken en wederzijdse volgers op verschillende punten in de tijd worden vergeleken, bevestigt dat Twitnergemeenschappen meer gepolariseerd raken over de tijd heen (Du & Gregory, 2017).

Echokamers worden vaak gevoed door 'filterbubbels'. Mensen komen online door algoritmes in allerlei datastromen waardoor ze in een soort ideologisch geïsoleerde hoek komen. Die is al bijgesteld en gevormd op basis van eerdere interesses, zoekopdrachten, en waar men op klikt. Wat je op het internet te zien krijgt, is dus vaak gebaseerd op jouw persoonlijke informatie. Mensen gaan ook vaak bij online-groepen waar ze het al mee eens zijn. Op die manier kunnen sociale media bijdragen aan '*confirmation bias*'. Het risico hierbij is dat mensen niet geconfronteerd worden met andere wereldbeelden, wat een constructieve dialoog en het idee van een pluralistische democratie bedreigt (Einav et al., 2022). Eenzijdige berichtgeving en informatiebubbels vormen dan ook een polarisatietrigger die KIS identificeert (Van Wonderen, 2019a). Einav et al. (2022) hebben de invloed van filterbubbels op de open houding van mensen en hun bereidheid om een tegengestelde mening te overwegen onderzocht via een experiment. Daarin hebben zij sommige mensen artikelen over Black Lives Matter voorgeschoteld en sommigen niet. De controlegroep bleek uiteindelijk significant minder open-minded naar de Black Lives Matter beweging dan de mensen die wel de artikelen hebben gelezen (Einav et al., 2022). Volgens Gupta et al. (2023) maken *machine learning*, *deep learning* en algoritmes gebaseerd op kunstmatige intelligentie mensen steeds kwetsbaarder voor polarisatie online. Deze onderzoekers rapporteerden tijdens de COVID-19 pandemie een toename van online gepolariseerde narratieven. Zij zien dan ook een belangrijkere rol weggelegd voor overheden om correcte informatie te verspreiden en transparant te zijn, aangezien grote publieke verwarring en onduidelijkheid polariserende opvattingen in de hand kan werken.

Er zijn echter ook aanwijzingen dat online-polarisatie niet door filterbubbels op zich komt, maar door dynamieken van sociale media in bredere zin. Het is nog onduidelijk of online-polarisatie aan de sociale mediaplatformen ligt of aan het gedrag van mensen zelf, of allebei. Seargeant en Tagg (2019) hebben bijvoorbeeld gevonden dat de manier waarop facebookgebruikers zelf op het platform navigeren ook kan bijdragen aan polarisatie. De mensen in hun studie waren namelijk geneigd om conflict te vermijden en dus in plaats van juist de interactie aan te gaan met een andere mening of ander perspectief, het stilletjes te negeren. Een gerandomiseerd veldexperiment (Saveski et al., 2022) toont aan dat blootstelling aan Twitter-feeds die politiek tegenover je staan wel betrokkenheid stimuleert, maar niet de mensen in het experiment beter laat begrijpen waarom anderen tegengestelde opvattingen kunnen hebben. Blootstelling op zichzelf draagt dus niet bij aan meer wederzijds begrip. Dit gebeurde alleen wanneer er werd gewerkt met een prompt over een herkenbare ervaring, zoals het oneens zijn met een vriend. Daardoor voelde het inbeelden in andermans standpunt meer vertrouwd, wat empathie kan opwekken. Waar Keijzer en Mäs (2022) op wijzen, is dat mensen juist polariseren door in aanraking te komen met tegengestelde meningen. Wanneer mensen interacties hebben met mensen die behoren tot de 'andere kant', bewegen zij juist naar de extremen toe in plaats van naar het midden. Wanneer mensen interacties hebben met gelijkgestemden, gebeurt er niet zoveel. Het lijkt er dus op dat men in het contact met 'de ander' juist sterk vast wil houden aan de eigen mening. De onderzoekers zijn voorzichtig in hun conclusies en onderstrepen vooral het belang van meer onderzoek om de complexe relatie tussen filterbubbels en polarisatie te duiden.

In een review stellen Arora et al. (2022) dat de komst en snelle groei van sociale media ongetwijfeld een stempel heeft gedrukt op de betekenis en schaal van polarisatie, maar dat de literatuur nog ambivalent is over de vraag of sociale media polarisatie kan versterken of verminderen. Sociale media en internet kunnen natuurlijk ook juist bijdragen aan het blootgesteld worden aan verschillende meningen en wereldbeelden – het is dus zeker niet inherent slecht. Maar wat de werkelijke impact van online-media op polarisatie is, moet nog verder onderzocht worden en hangt af van allerlei factoren, zoals hoe een platform is ingericht (Bozdog & Den Hoven, 2015). Ook Flaxman et al. (2016) vinden bewijs voor beide kanten van het debat over de impact van sociale media en de vraag of mensen ideologisch verder uit elkaar komen te staan of juist meer in contact komen met verschillende perspectieven.

3.2.4 De rol van sociaal werk

De nationale overheid is een belangrijke speler in het aanpakken van polarisatie. Maar volgens Van de Vijver (2009) kunnen lokale overheden en sociaal werkers zelfs een nog belangrijker rol vervullen, omdat zij dichterbij de burger staan. De nationale overheid vormt de kaders, denk bijvoorbeeld aan anti-discriminatiewetgeving, maar sociaal werkers kunnen het alledaagse contact tussen burgers, bijvoorbeeld in de wijk, meemaken en faciliteren. Sociaal werkers krijgen in hun dagelijks werk te maken met polarisatie in de vorm van ‘boze burgers’, spanningen tussen burgers waar zij tussenin zitten of spanningen tussen burgers en gemeente (Spierts, 2017).

De verhouding tussen beleid en sociaal werk is complex. In het beleid is polarisatie een ‘hot topic’ geworden en lijkt er consensus te zijn dat het sociaal werk zich daarop moet richten door het bevorderen van sociale cohesie. Maar wat beleidsmakers werkelijk bedoelen met ‘sociale cohesie’ blijkt vaak heel vaag (Dierckx et al., 2023). Dit gebrek aan eenduidigheid vanuit de politiek en beleid over de aanpak van polarisatie zorgt voor conflicterende verwachtingen bij sociaal werkers, zo laat onderzoek uit België zien. Dierckx et al. (2023) stellen dat deze vaagheid enerzijds lastig is, omdat het weinig richting geeft aan sociaal werkers en de effecten moeilijk geëvalueerd kunnen worden. Maar anderzijds biedt het kansen voor sociaal werkers om contextafhankelijk te handelen en hun aanpak te baseren op wat lokale gemeenschappen nodig hebben. Sociaal werkers kunnen als *‘linkworkers’* fungeren – dat betekent dat zij over vaardigheden beschikken om de verbinding te leggen tussen met name sociaal geïsoleerde groepen burgers, overheidspartijen, maar ook maatschappelijke partijen zoals woningcorporaties. Ze beschikken over een netwerk en de juiste taal om verbinding te leggen tussen bewoners enerzijds en overheids- en maatschappelijke instellingen anderzijds. Deze positie maakt sociaal werkers cruciaal in de verbinding tussen burgers onderling en burgers en overheid, zeker wanneer burgers geïsoleerd zijn en weinig vertrouwen hebben. Professionals lopen overigens aan tegen de zware caseload die zij sowieso al hebben (Welschen & Veldboer, 2019). Er kan meer onderzoek worden gedaan naar hoe nationaal beleid aangaande polarisatie beter kan aansluiten bij de praktijk van de sociaal werker.

Het is nog een vraag welke rol sociaal werk moet spelen in het debat over polarisatie. Moeten sociaal werkers alleen als verbindende factor tussen burgers dienen? Of moeten ze, zoals sommigen pleiten, meer opkomen voor gemarginaliseerde belangen? Sociologe Tonkens (2021) betoogt bijvoorbeeld dat sociaal werkers minder beïnvloed moeten worden door ‘boze burgers’ en meer moeten opkomen voor burgers in een kwetsbare positie. Sociaal werkers zelf verschillen van mening of zij polarisering op culturele thema’s als hun verantwoordelijkheid zien. Aan de ene kant is het de taak van sociaal werkers om verbinding te stimuleren. Maar anderzijds zijn sociaal werkers huiverig om hierop in te springen, omdat veel polariserende

uitingen van (boze) burgers zo persoonlijk kunnen aankomen (Hermans & Kremers, 2017). Bovendien is het de vraag in hoeverre je mensen hun eigen gang moet laten gaan wanneer zij zich 'vrijwillig' isoleren in hun eigen groep. Enige afzondering kan veiligheid en herkenning bieden. Maar waar de grens ligt en wanneer dit problematisch wordt, zou verder onderzocht kunnen worden.

Onderzoek naar 'community organisaties' in Amsterdam-Noord (Gradener et al., 2021) biedt hier enige kennis voor. In de wijk voelden de oorspronkelijke bewoners met een laag inkomen zich verdrongen door nieuwe bewoners. De community organisaties navigeerden de bestaande tegenstellingen in de groep door onderlinge empathie te bevorderen en burgers op een horizontale (gelijkwaardige) manier te benaderen. Hierbij dienen professionals zich volgens de onderzoekers te richten op de persoonlijke levensverhalen van burgers. Zij kunnen helpen om die verhalen neutraal te bevragen en in het licht te stellen van bredere maatschappelijke ontwikkelingen. Wanneer iemand iets stereotyperends zegt, kan de professional 'enige onverschilligheid' tonen en met zelfbeheersing de stelling bevragen. Weliswaar vraagt dit veel van professionals. Dit past overigens bij de rol van de sociaal werker als opbouwwerker (Engbersen et al., 2021). Momenteel groeit de aandacht voor samenlevingsopbouw. Juist de verscherpte scheidslijnen, segregatie en polarisatie vragen om dit type sociaal werk. Samenlevingsopbouw heeft vier kerndoelen, te weten: 1. individueel welzijn; 2. het verminderen van sociale ongelijkheid; 3. sociale integratie en 4. sociale stabiliteit. Hiervoor moet er veel worden samengewerkt met andere stakeholders en actoren. Juist het sociaal werk kan groepen die ver uit elkaar staan in de samenleving weer dichterbij elkaar brengen, om zo polarisatie tegen te gaan (Engbersen et al., 2021). Verderop gaan we in op concrete aanpakken die hiervoor werkzaam kunnen zijn.

3.2.5 Samenvatting

Polarisatie is een complex proces dat zich in verschillende fasen kan ontwikkelen, en het is moeilijk om concrete oorzaken aan te wijzen. Er zijn verschillende theorieën die de basis vormen voor ideeën over de oorzaken van polarisatie. Sociale identiteit en groepsvorming spelen een belangrijke rol bij het ontstaan van polarisatie. Mensen hebben van nature de neiging om bij een groep te willen horen en relaties aan te gaan met mensen die dezelfde achtergrond delen. Dit kan leiden tot spanningen met andere groepen, waarbij positieve beoordeling van de eigen groep vaak samengaat met een negatieve beoordeling van de andere groep.

Verschillende factoren vergroten het risico op polarisatie, zoals gevoelens van vervreemding, onzekerheid, onmacht, onrechtvaardigheid en politieke onvrede. Ook factoren op wijkniveau zoals overlast, criminaliteit, armoede en uitsluiting, kunnen bijdragen aan polarisatie. Daarnaast spelen online-platforms en sociale media een rol in het versterken van polarisatie. Echokamers en filterbubbels zorgen ervoor dat mensen voornamelijk worden blootgesteld aan gelijkgestemde meningen, wat weer kan leiden tot versterking van polarisatie.

Sociaal werkers kunnen een belangrijke rol spelen in het tegengaan van polarisatie. Als 'linkwerkers' kunnen zij de verbinding leggen tussen verschillende groepen burgers, overheidsinstanties en maatschappelijke partijen. Ze kunnen bijdragen aan het bevorderen van sociale cohesie en het faciliteren van een constructieve dialoog tussen verschillende groepen. Lokale overheden en sociaal werkers staan dichterbij de burger en kunnen daarom effectieve interventies implementeren. Het is echter belangrijk dat beleidsmakers duidelijke kaders bieden en samenwerken met sociaal werkers om de aanpak van polarisatie te ondersteunen.

De rol van sociaal werkers in het debat over polarisatie is echter nog onderwerp van discussie. Sommigen pleiten ervoor dat sociaal werkers meer moeten opkomen voor gemarginaliseerde belangen, terwijl anderen benadrukken dat sociaal werkers vooral als verbindende schakel van betekenis zijn voor groepen burgers. Onderzoek naar effectieve interventies en praktijkervaringen kunnen helpen om de rol van het sociaal werk bij het tegengaan van polarisatie verder te definiëren. Het bevorderen van sociale cohesie en samenlevingsopbouw kunnen bijdragen aan het verminderen van polarisatie en het creëren van een inclusieve samenleving.

3.3 Wat werkt er tegen polarisatie?

In deze paragraaf beschrijven we de meest bekende en onderbouwde werkzame mechanismen in de aanpak van polarisatie. Er worden vijf mechanismen beschreven: 1. sociaal contact tussen groepen; 2. benadrukken van een gemeenschappelijke identiteit; 3. sociale normen; 4. perspective-taking en 5. corrigeren van percepties en misinformatie. In de paragraaf daarna beschrijven we veelbelovende interventies voor het sociaal werk.

De mechanismen die hier worden beschreven, zijn met name gericht op polarisatie die voortkomt uit onbekendheid, angst en vooroordelen tussen burgers. Het is als sociaal werker van belang om ook andere, meer structurele onderliggende oorzaken te bekijken. Soms kan polarisatie ontstaan als er sprake is van een emancipatiebeweging die streeft naar een betere positie, wat een behoudende tegenreactie kan oproepen. In dat geval hebben sociaal werkers de taak om zo'n beweging (horizontaal) te ondersteunen en 'empoweren' (Verloove et al., 2020). De weerstand van 'boze burgers' heeft vaak te maken met gevoelens van bedreiging of verlies. In dat geval is het zeer contextafhankelijk (mate van woede, aantal boze burgers, uitingsvorm, etc.) wat de sociaal werker kan doen. Als 'boze burgers' zich discriminerend uitlaten, kan de professional een grens stellen. Als burgers zich bezorgd voelen, kan de professional een gesprek met hen aangaan (Verloove et al., 2020). Professionals kunnen de verbinding maken door zichtbaar te zijn en oprecht te luisteren naar wat er leeft. Dat vereist dat er continuïteit is aan professionals in de wijk – tijdgebrek en tekort aan personeel bedreigen dus een goede verbinding (Van Hinsberg & Van Wonderen, 2023).

3.3.1 Sociaal contact tussen groepen

Aangezien vooroordelen één van de oorzaken zijn van polarisatie kunnen oplossingsrichtingen liggen in het verminderen hiervan. Een bekende theorie die hierop gericht is, is de sociale contacttheorie, waarvan Allport (1954) als pionier wordt gezien. De vooronderstelling is dat vijandigheid en vooroordelen voortkomen uit onwetendheid over de andere groep. Sociaal contact stimuleert wederzijds begrip: groepen moeten naar elkaar luisteren en zich wederzijds inleven. Dit vermindert de negatieve gevoelens ten opzichte van elkaar. Het neemt angst voor elkaar en voor toekomstig contact met de outgroup weg. Door het luisteren en inleven kan sociaal contact empathie opwekken. Uiteindelijk leidt sociaal contact hierdoor tot minder vooroordelen, stereotypen, animositeit en discriminatie (Lub, 2013; Batson & Ahmad, 2009; Bruneau et al., 2020; Finlay & Stephan, 2000; Harwood et al., 2016; Pettigrew & Tropp, 2006; Schiappa et al., 2005; Todd & Galinsky, 2014).

Er is sterk wetenschappelijk bewijs dat dit mechanisme inderdaad klopt. De meta-analyse van Pettigrew en Tropp (2006) biedt hier het voornaamste bewijs voor: 515 studies (waaronder gerandomiseerde experimenten) zijn onderzocht. Ook een andere meta-analyse waarin veldstudies (interventies in werkelijke settings) zijn meegenomen, komt tot de conclusie dat contact tussen mensen van verschillende afkomst vooroordelen naar mensen met een andere afkomst doet afnemen (Lemmer & Wagner, 2015). Onderzoek laat verder zien dat vriendschappen tussen mensen met verschillende etnische achtergronden de etnische vooroordelen kunnen verminderen (Aboud et al., 2003; Levin et al., 2003). Het bewezen effect van contact beperkt zich overigens niet tot alleen vooroordelen, maar reikt volgens een review waarin 20 jaar aan onderzoek wordt meegenomen, ook tot een sterker wij-gevoel (Dovidio et al., 2017). Wanneer het gaat over politiek-gepolariseerde groepen is aangetoond dat dialoog en communicatie tussen groepen affectieve polarisatie kan verminderen en sociaal vertrouwen kan versterken, alhoewel het niet de politieke standpunten van mensen verandert (Shen & Yu, 2021). In de online-wereld is gevonden dat het versterken van banden tussen individuen die het oneens zijn, sociale polarisatie kan verminderen (Racz & Rigobon, 2022).

Belangrijk om te benoemen is dat de langdurigheid van het effect nog niet sterk onderbouwd is en de causale richting nog niet met zekerheid is vastgesteld (Lub, 2013). Uit een experiment naar politieke groeperingen in de Verenigde Staten blijkt dat de effecten van 'intergroup-contact' meestal niet voor de lange termijn gelden (Santoro & Broockman, 2022). Bovendien werkt het positieve effect van sociaal contact vooral bij (geaccepteerde) meerderheidsgroepen in een samenleving (Pettigrew & Tropp, 2006). Een meta-analyse van Paluck e.a. (2019), die voortbouwt op de bekende meta-analyse van Pettigrew en Tropp, identificeert enkele gaten in de onderzoeken naar intergroup-contact. Zij stellen dat de meeste studies zich richten op kinderen en jongeren en dat er weinig studies zijn die raciale/etnische vooroordelen onderzoeken. Hun analyse laat zien dat sociaal contact met name positief uitpakt rond vooroordelen jegens mensen met een mentale of fysieke beperking, en dat het effect van sociaal contact op raciale/etnische vooroordelen zwakker lijkt.

Wanneer werkt het?

Volgens Allport (1954) is het niet slechts oppervlakkig contact dat bijdraagt aan het verminderen van vooroordelen. Om diepere betrokkenheid te bereiken, zijn er volgens hem vier condities waaraan voldaan moet worden:

1. De groepen moeten een gelijke status hebben.
2. Ondersteuning door een autoriteit, wet, of gewoonte.
3. Samenwerking tussen de groepen.
4. Het hebben van een gedeeld doel.

Deze vier condities kunnen, zo blijkt uit de meta-analyse van Pettigrew en Tropp (2006), inderdaad ondersteunend zijn in het verminderen van vooroordelen, maar zijn niet noodzakelijk. Ook zonder de condities die voor Allport essentieel waren, zien zij positieve uitkomsten. Met name samenwerking lijkt een belangrijke conditie, terwijl competitie tussen de groepen in de samenleving van negatieve invloed is gebleken (Van de Vijver, 2009). Hetzelfde geldt voor een ongelijke status, ook dat is van negatieve invloed. Volgens een recentere meta-studie van Paluck et al. (2019) kan er nog geen oordeel worden gevormd over de invloed van deze vier condities, omdat er nog niet genoeg experimenten zijn verricht die hun impact systematisch toetsen.

Er zijn meer verschillende randvoorwaarden bij sociaal contact onderzocht die overwogen kunnen worden als interventie bij polarisatie. Een eerste is dat onzekerheid rond het contact verminderd moet worden,

omdat het contact anders juist als vervreemdend kan worden ervaren (Lub, 2013). Het helpt dus als contact bijvoorbeeld professioneel wordt begeleid. Verder moet het contact positief zijn, omdat bij negatief contact de groepen verder tegenover elkaar komen te staan (Pettigrew et al., 2011; Barlow et al., 2012; Brown & Hewstone, 2005; Smith et al., 2009; Plant & Devine, 1998). Ook hebben ontmoetingen beter effect wanneer deze op vrijwillige basis zijn (Pettigrew et al., 2011) en doet de frequentie van contact ertoe (Brown et al., 2007). Tijdens de ontmoeting is het verder relevant dat de 'ander' als een realistische representatie wordt gezien van de groep waartoe deze behoort en niet als iemand die toch 'niet als hen' is, zo blijkt uit een longitudinale studie van Brown et al. (2007). Verder werkt sociaal contact beter wanneer groepen bereid zijn zich in te leven in een andere groep en een positief zelfbeeld hebben (Batson et al., 2007; Todd & Galinsky, 2014). Tot slot kan zelfonthulling, dat wil zeggen het delen van persoonlijke informatie en ervaringen, bijdragen aan het komen tot een positievere verhouding tot elkaar (Kende et al., 2017; Turner & Feddes, 2011).

Op buurtniveau, wat specifiek relevant is voor de sociaal werker, kunnen spanningen en polarisatie worden verlicht door het principe van 'publieke familiariteit'. Dit is een lichte vorm van sociale cohesie en houdt in dat mensen een minimale bekendheid hebben met elkaar. Denk bijvoorbeeld aan het kunnen herkennen of kunnen plaatsen van een andere bewoner op straat. Dit vereist dat bewoners elkaar regelmatig ontmoeten op een laagdrempelige manier in de openbare ruimtes. Het is daarom van belang dat er plekken zijn waar buurtbewoners elkaar informeel tegenkomen, omdat ze allebei op die plek moesten zijn, denk aan de bibliotheek, sportclub of speeltuin. De inrichting van de openbare ruimte en woningbouw kunnen hierin een rol spelen door bijvoorbeeld slimme looproutes en ontmoetingsplekken te creëren (zie bijvoorbeeld Mantingh & Duivenvoorden, 2021). Hierdoor leren buurtbewoners elkaar op een oppervlakkig niveau kennen en beschikken ze over enige informatie over elkaar, wat genoeg is om ongemak en spanningen over elkaar weg te nemen en daarmee het onderlinge vertrouwen te versterken. Sociaal werkers kunnen op vanzelfsprekende ontmoetingsplekken helpen bij het creëren van zulke ontmoetingen en verbindingen (Van Wonderen, 2019a). Sociaal contact in lichte vorm kan dus al genoeg zijn. Zonder inclusieve voorzieningen is er wel het risico dat de publieke ruimte juist een bron van conflict wordt. Wijkprofessionals moeten er daarbij op letten dat zij bewoners niet over één kam scheren en goed begrijpen wat er leeft onder bewoners. Bij ongenoegen van zittende bewoners over de komst van nieuwe bewoners kun je als professional bijvoorbeeld nagaan wat de onderliggende sentimenten zijn en daarover eerlijk te communiceren (Uyterlinde et al., 2023; Van Hinsberg, 2023).

Een kanttekening hierbij is dat publieke familiariteit niet voor iedereen tot een vertrouwd gevoel leidt in de wijk. Onderzoek van Wekker (2020) laat zien dat voor sommige groepen, die niet altijd binnen het dominante beeld van interventies passen, het juist averechts werkt. Zo vond zij dat mensen met een mentale of fysieke beperking zich juist onveiliger voelen door publieke familiariteit: het geeft hen een soort bevestiging dat zij niet tot de lokale gemeenschap van de wijk behoren omdat zij zichtbaar 'anders' zijn. Het bekend zijn met waar buurtbewoners uithangen en smalltalk kan juist onzekere of angstgevoelens opwekken. Een les hieruit is dat de ervaringen van mensen die buiten de dominante norm vallen, moeten worden meegenomen in interventies. Wekker vond in haar onderzoek dat 'amicabele familiariteit' beter werkt: ook dat is een vorm van licht contact, waarbij men elkaar benadert met vriendelijkheid en respect. Via regelmatige gedeelde activiteiten ontstaat er een veilige ruimte in de wijk en kunnen bewoners elkaar als 'normaal' gaan zien.

Bij hoge spanning

In gevallen waar de spanning te hoog ligt of waar groepen veel angst voelen over elkaar, is direct sociaal contact niet een effectieve optie; indirect (via-via, of via media) of online-contact kan dan beter werken

(Broekroelofs et al., 2022). Het positieve effect van contact op het verminderen van vooroordelen geldt namelijk ook voor online-ontmoetingen (Imperato et al., 2021). Er zijn situaties waar face-to-face contact niet mogelijk is, door zowel fysieke als psychologische barrières zoals sterke segregatie. In zulke gevallen kan ingebeeld contact met de outgroup al genoeg zijn om vooroordelen te verminderen, zo blijkt uit een meta-analyse van Miles en Crisp (2014) waarin zij een significant effect vonden. Ingebeeld contact betekent dat je een soort mentale simulatie doet van een interactie met de ander. Dit kan een methode zijn om groepen klaar te stomen voor eventueel toekomstig contact.

3.3.2 Benadrukken van een gemeenschappelijke identiteit

Een kenmerk van polarisatie is een 'wij versus zij'-denken. Deze simplistische hokjesgedachte kan worden doorbroken door het benadrukken van een gemeenschappelijke identiteit. Die identiteit overstijgt als het ware de gepolariseerde groepen, omdat zij zich beide erin kunnen herkennen (Gaertner et al., 1993). Identificatie met bredere en gedeelde categorieën dan alleen de bekende ingroup-identiteit is volgens Kang en Bodenhausen (2015) een belangrijke factor voor positievere interacties tussen groepen. Zij stellen dat het een uitdaging is voor toekomstig onderzoek om beter de complexiteit van het hebben van meerdere identiteiten in acht te nemen. Sociale identiteiten zijn immers veelzijdig: men kan zich identificeren met bijvoorbeeld regionale identiteiten of supranationale identiteiten (Van de Vijver, 2009). Het risico van deze complexiteit is dat mensen niet altijd comfortabel zijn met ambiguïteit en daarom sneller overgaan tot bevooroordeelde categorisaties. Maar het biedt ook kansen, door de (traditionelere) scheidslijnen tussen groepen te laten verschuiven. Deze 'sociale identiteit complexiteit' beïnvloedt namelijk de relatie tussen het hebben van vriendschappen die etnische scheidslijnen overstijgen en het hebben van positieve houdingen richting andere groepen (Knifsend & Juvoven 2013, 2014). Het kan dus juist ook vooroordelen en vooringenomenheid verminderen.

Lokale identiteit

Onderzoek laat zien dat bewoners, ook mensen met een migratieachtergrond, zich eerder verbonden voelen met de lokale identiteit (zoals een wijk, stad of regio) dan met de nationale identiteit (Dagevos et al., 2016; De Beer, 2021; Engbersen et al., 2020; Odé et al., 2014). Iemand in Nederland voelt zich met andere woorden eerder Rotterdamer of Limburger dan Nederlander. De wijk vormt bij uitstek een plek om in te zetten op verbindende identiteiten. Dat is iets waar sociaal werkers een rol in kunnen spelen. Wijkbewoners hebben namelijk gedeelde doelen of belangen, zoals een schone of veilige wijk, waar ze zich voor willen inzetten. Sociaal werkers en gemeenten kunnen via buurtplatforms en buurtinitiatieven dit 'collectieve eigenaarschap' bevorderen. Belangrijk uitgangspunt is dat de behoeften van bewoners zelf voorop staan, professionals spelen slechts een faciliterende rol (Van Wonderen et al., 2023). Gedeeld eigenschap tussen bewoners bevordert verbondenheid met de buurt, zo stellen ook Engbersen et al. (2020).

Nationale identiteit

In situaties waar polarisatie meer politiek gekleurd is, is onderzocht of het benadrukken van de nationale identiteit polarisatie tussen groepen vermindert. Levendusky (2018) heeft via experimenten in de Verenigde Staten gevonden dat dit inderdaad de affectieve polarisatie tussen Democraten en Republikeinen vermindert. Ook in Duitsland is dit via een longitudinale studie met een controlegroep onderzocht (Kessler & Mummendey, 2001). Als West-Duitsers en Oost-Duitsers elkaar her-categoriseren als simpelweg 'Duitsers', verminderen de spanningen tussen deze twee groepen.

Het benadrukken van een nationale identiteit is echter niet een risicoloze aanpak. Onderzoek wijst er namelijk op dat dit de affectieve polarisatie jegens mensen die als niet-behorend tot de natie beschouwd worden, zoals ongedocumenteerde immigranten, juist kan versterken (Simonsson et al., 2022; Wojcieszak & Garrett, 2018). Ook bij de studie naar West- en Oost-Duitsers was dit het geval. Ondanks dat de spanningen tussen West- en Oost-Duitsers afnamen, nam het conflict tussen Duitsers als nieuwe ingroup en mensen die zij als niet-Duits zagen, als nieuwe outgroup, toe. Deze zogenaamde 'buitenlanders' werden als zondebok gebruikt. Dat betekent dat de schuld op hen werd afgeschoven voor allerlei politieke, economische en culturele problemen in het land.

Wanneer werkt het?

Een voorwaarde lijkt te zijn dat in het benadrukken van gemeenschappelijke identiteiten de oorspronkelijke groepsidentiteit die idealiter overstegen wordt, niet volledig uitgewist of irrelevant wordt. Dan voelen mensen zich namelijk bedreigd, zeker als ze een sterke identificatie hebben met hun ingroup. De ingroup moet dus met enige mate erkend worden en tegelijkertijd moeten de groepsleden zich kunnen vinden in de nieuwe, overstijgende of doorkruisende identiteit. Op die manier kunnen impliciete vooroordelen verminderen (Scroggins et al., 2016; Van Leeuwen et al., 2003). Ook kan het helpen om in zeer brede categorieën (breder dan nationaal) te denken, zoals de categorie 'mens' (Kang & Bodenhausen, 2015). Te brede categorieën leiden er soms wel weer toe dat ze niet voldoende bindend zijn. Voorwaarde is ook dat binnen de brede identiteitscategorie er nog genoeg ruimte is voor diversiteit en andere identificaties. Het benadrukken van een gemeenschappelijke identiteit hoeft niet eens face-to-face te gebeuren – op een universiteit is onderzocht dat het uitwisselen van verhalende schrijfoefeningen ook al bijdraagt aan gevoelde overeenkomsten en positievere gevoelens naar de outgroup (Warner et al., 2020).

3.3.3 Sociale normen (ingroup)

Er is niet altijd sociaal contact nodig tussen groepen om polarisatie aan te pakken. Het begrip van *extended contact* of *vicarious contact* kan namelijk soms al genoeg zijn. *Extended contact* houdt in dat je weet dat iemand uit jouw groep positief contact heeft met iemand uit de outgroup waar je vooroordelen over hebt. *Vicarious contact* gaat erover dat je dergelijk contact observeert (Vezzali et al., 2014). Deze vorm van 'gemedieerd' of indirect contact hoeft overigens niet via vrienden of kennissen te gebeuren, maar kan ook via de tv of radio. Hoe het werkt, is dat iemand uit de ene groep via vrienden of kennissen positieve ervaringen te horen of zien krijgt van contact met iemand uit een andere groep. Dit kan normaliserend werken en op die manier tot minder vooroordelen of discriminatie leiden (Schwab et al., 2019). Het mechanisme is dan namelijk dat het voor anderen uit jouw groep acceptabel is om contact te hebben met iemand uit de outgroup. Op die manier wordt er een positieve sociale norm gesteld dat het in orde is om contact te hebben met de outgroup (Tankard & Paluck, 2016).

De relatie tussen *extended contact* en een positievere houding naar andere groepen is ook vastgesteld in een meta-analyse van Zhou et al. (2019). Informatie van anderen uit de eigen groep en voorbeeldgedrag over bepaalde opvattingen en houdingen, kan iemand anders uit de groep stimuleren om eenzelfde houding aan te nemen (Haslam et al., 1996). Sociale normen kunnen gedragsverandering bewerkstelligen. Als men het idee heeft dat er een bepaalde norm heerst binnen de eigen groep, zal men zich daar waarschijnlijk naar gaan gedragen (Klein et al., 2004; Tankard & Paluck, 2016). En het is niet alleen gedrag waarop iemands omgeving invloed heeft – dit kan ook gelden voor houdingen en de meer onbewuste vooroordelen (Vuletic & Payne, 2019). Voor affectieve polarisatie tussen politieke partijen worden soortgelijke resultaten gevonden. Experimenten van Voelkel et al. (2023) en Huddy en Yair (2021) laten zien dat het observeren

van een warm contact tussen twee conflicterende partijleiders, alsmede het inbeelden van een vriend die de conflicterende partij support, bijdraagt aan minder 'koude gevoelens' over de conflicterende partij. De 'ander' wordt als minder bedreigend gezien. Bovendien leidde het tot minder negatief gedrag jegens de outgroup, gemeten via een spel waarin de participanten geld konden achterhouden van de politieke tegenstander. De controlegroep hield meer geld achter dan de experimentele groep. Concluderend kan sociale normstelling via *extended contact* polarisatie verminderen in zowel houdingen als gedrag.

Wanneer werkt het?

Een KIS-onderzoek naar het tegengaan van polarisatie, stelt dat het belangrijk is dat het *extended contact* door iemand uit de eigen groep wordt aangegaan en de norm daarmee dus binnen de eigen groep gevormd wordt, het liefst door iemand die gezag heeft of populair is binnen de groep (De Winter-Koçak et al., 2020; Haslam et al., 1996). Overtuigingen over andere groepen worden vooral beïnvloed door directe vrienden of anderen van wie iemand afhankelijk is (Sechrist & Milford-Szafran, 2011). Het contact hoeft overigens niet eens werkelijk plaats te vinden; zo lang iemand maar de perceptie heeft dat er contact is, treedt er al een effect op (Zhou et al., 2019).

Specifiek voor polarisatie tussen jongeren is onderzocht of het helpt om aan *peer mediation* te doen. Dit houdt in dat leeftijdsgenoten een centrale rol spelen in het bemiddelen van conflicten. Het mechanisme hierachter zou zijn dat door interacties te hebben met *peers*, er ervaringen gedeeld kunnen worden wat tot onderlinge herkenning en erkenning leidt. Jongeren zouden zich beter kunnen inleven in elkaars leefwereld en begrijpen misschien eerder dan volwassenen wat er speelt (Lub, 2013; De Winter-Koçak et al., 2020). Voor dit mechanisme is nog geen causale relatie vastgesteld, maar volgens Lub (2013) is wel duidelijk te zien dat polariserende verhoudingen verlicht kunnen worden wanneer *peers* worden ingezet. Hier zou nog meer onderzoek naar gedaan kunnen worden om de wetenschappelijke basis ervoor te ondersteunen.

3.3.4 Perspective-taking

Zoals eerder benoemd zien we dat sociaal contact tussen groepen vooral effect heeft op meerderheidsgroepen. Een dergelijke dialoog werkt niet altijd, met name voor historisch benadeelde groepen (Alan et al., 2021). Een alternatief om met deze tekortkoming om te gaan ligt bij *perspective-taking*. Dit is het cognitieve vermogen om de gemoedstoestand van de ander waar te nemen en de intenties en belangen van de ander te willen begrijpen. Het is volgens sommigen dus iets anders dan empathie, wat meer op het emotionele niveau ligt, alhoewel anderen *perspective-taking* juist als cognitieve subcategorie van empathie zien. Hoe dan ook gaat het erom dat je jezelf in de ander kan verplaatsen en op die manier meer begrip krijgt voor die persoon (Alan et al., 2021). Als iemand zich verplaatst in diegene waarover men vooroordelen en stereotypen heeft, gebeurt er iets in ons brein: het eigen zelfbeeld en het beeld van de andere persoon (representatief voor de gehele groep) gaan met elkaar overlappen. Omdat men vaak positiever denkt over zichzelf en de eigen groep, gaat men automatisch positiever denken over de andere persoon en de andere groep. Deze vorm van inleving en empathie zorgt ervoor dat vooroordelen en stereotypen afnemen (Felten & Broekroelofs, 2022).

Alhoewel we *perspective-taking* als mechanisme binnen sociaal contact kunnen bestempelen (in het contact kun je je namelijk in iemand anders' positie plaatsen), kan het ook als apart mechanisme werken. Zo hebben Alan et al. (2021) een onderwijsprogramma onderzocht op Turkse basisscholen waar veel Syrische vluchtelingkinderen zijn. De interventie is gericht op het versterken van sociale cohesie en sociale

vaardigheden via *perspective-taking* (Alan et al., 2021). Het onderwijsprogramma is ontwikkeld als een curriculum, bestaande uit een boek, spellen, video's en leesactiviteiten. Het is allemaal erop gericht om leerlingen aan te moedigen elkaars mentale staat te begrijpen, bijvoorbeeld door geanimeerde filmpjes die de effecten van kwetsbare gebeurtenissen laten zien op verschillende mensen. Men zou met het vermogen van *perspective-taking* betere afwegingen kunnen maken voordat men een actie onderneemt en het zou leiden tot groter sociaal vertrouwen, meer onderlinge samenwerking en minder agressie. De onderzoekers hebben een gerandomiseerd experiment met meer dan 6500 kinderen op 80 scholen uitgevoerd. De bevindingen zijn dat de interventie een significant effect heeft op het verminderen van geweld tussen de kinderen en dat de interventie pro-sociaal gedrag verbeterde. Dat laatste werd gemeten via gesimuleerde taken en spellen die de leerlingen moesten doen. Het bleek dat ze een aanzienlijk hoger vertrouwen, altruïsme en reciprociteit richting elkaar en anonieme outgroup-leefijdsgenoten vertoonden. Verder versterkte het programma de sociale relaties tussen leerlingen met verschillende etnische achtergronden in het klaslokaal en verminderde het de kans op sociale uitsluiting.

Vescio et al. (2003) kwamen tot de bevinding dat participanten in hun experiment die de instructie kregen om het perspectief van een zwart persoon aan te nemen, positievere houdingen kregen richting de outgroup. De participanten kregen een interviewfragment te zien waar een Afro-Amerikaanse persoon de moeilijke ervaringen bespreekt die voortkomen uit het onderdeel zijn van een negatief gestereotypeerde groep. Op vergelijkbare wijze vonden Dovidio et al. (2004) dat *perspective-taking* van een Afro-Amerikaanse man die discriminatie ervaart, positievere houdingen tegenover Afro-Amerikaanse mensen als geheel opleverden. Een gerandomiseerd experiment van Shih et al. (2009) komt ook tot positieve conclusies. Zij hebben in een onderzoek met 84 niet-Aziatische bachelorstudenten de studenten gevraagd zich in de schoenen van een Aziatisch-Amerikaans filmpersonage te plaatsen. Zij kregen een korte videoclip te zien. Het experiment liet zien dat de experimentele groep positievere houdingen en bereidheid tot behulpzaam gedrag opleverde naar een lid van de outgroup, omdat ze meer empathie voelden. Dit effect vertaalde zich overigens niet naar andere outgroups dan Aziatisch-Amerikanen, zoals naar Afro-Amerikanen.

Perspective-taking wordt veelal ingezet in de vorm van narratieve oefeningen of opdrachten met het bekijken van multimediafragmenten. Het kan daarom gelijkenissen vertonen met het vorige mechanisme van *extended, indirect contact*.

3.3.5 Het corrigeren van percepties en misinformatie

Wanneer we het hebben over polarisatie rond maatschappelijke thema's, komt uit de literatuur over politieke polarisatie een werkzaam mechanisme naar voren die gericht is op de mispercepties van mensen. Het gaat hier om strategieën om correcte informatie te presenteren aan mensen om hun mispercepties als het ware te 'corrigeren'. Mispercepties zijn vaak onderliggend aan polarisatie, dus door mispercepties aan te pakken kun je indirect polarisatie verminderen (Bruun Overgaard et al., 2021).

Zoals eerder gesteld, is polarisatie minder sterk aanwezig dan men denkt – men is geneigd polarisatie te overschatten. Maar die overschatting is niet zonder consequenties: zulke extreme percepties kunnen tot negatieve houdingen naar outgroups leiden en op die manier een soort *selffulfilling prophecy* worden (Ahler, 2014; Bruun Overgaard et al., 2021). Ahler (2014) heeft een gerandomiseerd experiment uitgevoerd om te onderzoeken of hiertegen iets gedaan kan worden. Ahler gaf de experimentele groep kennis over de werkelijke politieke posities die de meeste Amerikanen innemen. Deze werkelijke posities zijn vaak veel

minder extreem dan gedacht. De uitkomst was dat deze groep na het experiment meer gematigde politieke standpunten innam.

Ook in een ander experiment van Ahler en Sood (2018) was de conclusie dat het corrigeren van mispercepties negatieve houdingen tegenover outgroup-leden kan verminderen. Het experiment hield in dat aan Democraten en Republikeinen getoond werd dat beide politieke groepen veel heterogener zijn dan zij van elkaar denken. Stereotypen werden daarbij aangepakt, bijvoorbeeld dat Republikeinen heterogener zijn betreft leeftijd, religieuze overtuigingen en inkomen en dat Democraten niet alleen bestaan uit zwarte LHBTI+ atheïsten. Dit leidde tot positievere beoordelingen over en weer, waardoor gevoelde bedreiging en vijandigheid kunnen afnemen.

Tot slot laat een experiment van Voelkel et al. (2023) zien dat het corrigeren van mispercepties over politieke outgroups leidde tot significant minder koude gevoelens tegenover die outgroup en minder negatief gedrag (minder geld inhouden van de outgroup in een spel). Een dergelijke aanpak kan de ingroup duidelijk maken dat de outgroup een minder grote bedreiging is dan de ingroup denkt.

Wanneer werkt het?

Uit een meta-analyse van Walter en Tukachinsky (2020) blijkt dat corrigerende berichtgeving het best werkt wanneer je het direct na blootstelling aan misinformatie doet. Maar je kunt misinformatie ook van tevoren aanpakken door mensen bewust te maken van hun percepties (Ahler, 2014). Op die manier opereer je meer in de onderhuidse spanningsfase van polarisatie.

Een risico is dat het bestrijden van eenzijdige, polariserende berichtgeving door correcte of positieve informatie te verspreiden als tegenaanval kan worden opgevat en daarmee juist de polarisatie versterkt (Van de Vijver, 2009). Het vergt dus aandacht voor de toon waarop dit als strategie wordt toegepast.

3.3.6 Samenvatting

We hebben vijf werkzame mechanismen gevonden in de literatuur.

1. Sociaal contact tussen groepen

Dit zorgt voor meer begrip en vertrouwen, waardoor groepen minder tegenover elkaar komen te staan. 'Angst' voor de 'ander' neemt hierdoor af. Sociaal contact kan eraan bijdragen dat vooroordelen en stereotypen over en weer afnemen. Uit de literatuur kwam een aantal voorwaarden naar voren, zoals dat de groepen een gelijke status moeten hebben, dat het contact ondersteund wordt door een autoriteit, dat er samenwerking plaatsvindt tussen de groepen en er een gedeeld doel is. Het contact moet positief van aard zijn voor het gewenste effect.

Een lichte vorm van contact kan ook helpen, dit gaat met name om 'publieke familiariteit'. Dat mensen elkaar herkennen en kunnen plaatsen als buurtgenoot. Dit ontstaat als mensen elkaar regelmatig tegenkomen op een laagdrempelige manier in openbare ruimtes. Deze ontmoetingsplaatsen kunnen echter ook voor spanningen zorgen als een groep de ruimte min of meer op gaat eisen.

2. Benadrukken gemeenschappelijke identiteit

Het 'wij' versus 'zij' ontstaat deels doordat we mensen continu opdelen in hokjes. Dit kan doorbroken worden, of althans de scheidslijnen kunnen verruimd worden, als je mensen wijst op hun gemeenschappelijke identiteit. Denk aan identiteiten zoals buurtbewoners, of Zwollenaren of Nederlanders.

Als de oorspronkelijke groepsidentiteit ontkend wordt, kan het ook averechts werken, dus enige erkenning van de oorspronkelijke groepsidentiteit is van belang.

3. Sociale normen door *extended* en *vicarious contact*

Mensen zijn van nature geneigd om de normen van de groep te volgen. Sociale normen gaan erover wat men denkt wat normaal gedrag is. *Extended contact* houdt in dat je weet dat iemand uit jouw groep positief contact heeft met iemand uit de outgroup waar je vooroordelen over hebt. *Vicarious contact* gaat over of dat je dergelijk contact observeert. In beide gevallen wordt bewerkstelligd dat de gedachten en opvattingen over de outgroup milder worden.

4. *Perspective-taking*

Een stap verder dan contact gaat *perspective-taking*. Hierbij gaat het erom dat iemand zich inleeft in de andere persoon van de andere groep. Dit zorgt ervoor dat het zelfbeeld en het beeld van de ander overlapt, wat ervoor zorgt dat men minder vooroordelen en stereotypen heeft over de ander en polarisatie vermindert.

5. Het corrigeren van percepties en misinformatie

Er bestaan dikwijls veel misvattingen over outgroups en het is belangrijk dit recht te trekken door het verstrekken van feitelijke informatie. Als voorbeeld kan meer kennis worden overgebracht over de mate van feitelijke polarisatie (in de perceptie is er meer polarisatie dan er feitelijk is). Het gaat dus om feitelijke kennis over de andere groep. Dit zorgt voor een betere houding naar de andere groep en minder 'koude gevoelens'.

3.4 Welke (effectieve) interventies zijn er voor sociaal werkers?

Concrete interventies voor sociaal werkers zijn nog maar beperkt geëvalueerd. KIS constateert in hun onderzoek naar het tegengaan van polarisatie via theater, dat er vooralsnog weinig interventies zijn die specifiek gericht zijn op de *preventie* van polarisatie (De Winter-Koçak et al., 2020).

In dit hoofdstuk zetten wij veelbelovende initiatieven, interventies en methoden voor de aanpak van polarisatie op een rij, specifiek met het oog op sociaal werk. De nadruk ligt hierbij op 'veelbelovende' interventies of 'mogelijk effectief'; de literatuurstudie laat zien dat meer onderzoek nodig is om de effecten van concrete interventies vast te stellen.

3.4.1 Dialoog en sociaal werk

Dialoog is een methode die gebruikmaakt van het werkzame mechanisme 'sociaal contact tussen groepen' en van *perspective-taking*. In de literatuur naar de rol van sociaal werk in het faciliteren van dialoog komt een aantal veelbelovende aanknopingspunten en lessen naar voren.

Intergroup dialoog biedt een begeleide gemeenschappelijke setting waar mensen op een veilige en respectvolle manier hun gevoelens kunnen uiten over onrechtvaardigheid. Het is volgens Dessel, Rogge en Garlington (2006) een goede methode voor sociaal werkers om mensen die met elkaar in conflict staan te betrekken en met elkaar te laten praten over culturele verschillen en andere kwesties waar verdeeldheid over bestaat. Deze methode laat deelnemers beter naar elkaar luisteren, tot gedeelde betekenissen komen en onderlinge verschillen waarderen. Het vereist bekwame vakmensen (sociaal werkers) om een goede dialoog te faciliteren. Dialoog kan alle betrokkenen, dus zowel sociaal werkers als de gemeenschappen die

de dialoog aangaan, gericht laten zijn op sociale rechtvaardigheid (Zúñiga et al., 2012). Er zijn veel praktijkvoorbeelden van dialoog (zie kader), maar de effecten moeten nog beter worden onderzocht (Dessel et al., 2006).

Uit de praktijk: De Keti Koti dialoog tafel

De Keti Koti Tafel is een nieuwe traditie waarbij middels het uitwisselen van persoonlijke ervaringen, herinneringen en gevoelens wordt stilgestaan bij de hedendaagse gevolgen van het Nederlandse slavernijverleden met witte en zwarte Nederlanders en alle kleuren daar tussen in. (...).

Tijdens het geleide gesprek gebruiken we gezamenlijk een maaltijd die ons herinnert aan het slavernijverleden, waarbij aan het begin en aan het eind passende rituelen worden uitgevoerd. Tussen de gesprekken door zingt een koor treur- en bevrijdingsliederen.

Tijdens de Keti Koti Tafel worden ervaringen en inzichten over persoonlijke en gevoelige onderwerpen met elkaar gedeeld. Waar cultuurhistorische en politieke onderwerpen al snel aanleiding kunnen geven tot verhitte en polariserende debatten, is onze gefaciliteerde dialoog juist gericht op het met elkaar delen van persoonlijke ervaringen en inzichten. De uitwisseling binnen onze Keti Koti Tafel vormt een belangrijke stap naar het vergroten van onderlinge empathie en begrip en daarmee ook naar een meer inclusieve samenleving.

Om dat te bereiken, is het belangrijk om voorwaarden te creëren waardoor alle deelnemers zich veilig voelen om vrijuit te spreken. Aangezien de meeste deelnemers elkaar misschien niet kennen en niet gewend zijn aan zo'n gesprek, wordt de dialoog op een zeer gestructureerde wijze geleid.

Geciteerd van <https://www.ketikotitafel.nl/het-hosten-van-een-ke-ti-koti-tafel>

Dialoog onder druk van Stichting School en Veiligheid

In de samenleving hebben we continu te maken met maatschappelijke spanningen en heftige gebeurtenissen die onszelf en de leerlingen of studenten raken. De effecten daarvan stoppen niet bij de voordeur van de school. De polarisatie tussen groepen in de samenleving komt de school binnen en jongeren voelen zich soms gedwongen om stelling te nemen. De spanning in de klas is voelbaar, waardoor de dialoog onder druk komt te staan. Jongeren verkondigen soms denkbeelden die botsen met kernwaarden van de democratie of de docent. Denk aan onderwerpen zoals racisme, vaccinaties, terroristische aanslagen, het vluchtelingenbeleid of seksuele en godsdienstige diversiteit. Het vraagt veel van docenten om op die momenten de touwtjes in handen te nemen en ervoor te zorgen dat toch alle meningen worden gehoord. Deze training biedt concrete ondersteuning bij het voeren van dit soort lastige gesprekken: de docent als regisseur van de dialoog in de klas.

Wat levert de training op?

Docenten krijgen door middel van deze training gereedschap en vertrouwen om spanningen in de klas op een professionele manier te benaderen. Met gesprekstechnieken leer je de spanningen hanteren en daarmee geef je voeding aan begrip en dialoog in de klas. Juist in de spanning, als gevolg van polarisatie tussen groepen, liggen lessen verborgen voor jongeren. Je leert het kritisch denkvermogen van jongeren aan te zetten en zo ontstaat er respect voor diversiteit. Een goed gesprek helpt bij het creëren van een positieve gedeelde groepsidentiteit en de weerbaarheid van kwetsbare groepen.

Geciteerd van <https://www.schoolenveiligheid.nl/wp-content/uploads/2023/01/Training-Dialoog-onder-Druk-Stichting-School-en-Veiligheid.pdf>

Er zijn ook aanwijzingen dat opleidingen in sociaal werk een belangrijke rol kunnen spelen in het gevoelig maken van sociaal werkers *zelf* voor cultureel verschil en polarisatie. Nadan et al. (2013) hebben een kwalitatieve studie (op basis van observaties en vijftien interviews) gedaan naar een project waar Duitse en Israëlische sociaal werk studenten elkaar face-to-face ontmoeten en een dialoog aangaan onder professionele begeleiding. De onderzoekers vonden dat de studenten op basis van deze dialoog kritische reflectie aanleerden, waarin zij meer begrip kregen voor machtsverhoudingen, culturele verschillen en identiteiten. Om die reden concluderen de onderzoekers dat dialoog een goede methode is om toekomstige sociaal werkers op te leiden en klaar te stomen voor een wereld waar diversiteit, spanningen en conflicten lijken toe te nemen.

De voorwaarden voor een geslaagde interculturele dialoog en de rol van sociaal werkers daarin zijn onderzocht door Rodenburg en Huynh (2006). Het onderzoek volgde een interculturele dialooggroep in de Verenigde Staten, die al zes jaar lang bestond en ervaringen uitwisselde over 'ras'/etniciteit en cultuur. De onderzoekers vroegen zich af: waarom blijft deze groep zo lang bestaan? Met andere woorden, waarom is deze dialooggroep 'succesvol'? De onderzoekers halen Pettigrew (1998) aan, die aan Allports' theorie een aantal factoren heeft toegevoegd waarom de methode van dialoog succesvol kan zijn. De eerste factor is de potentie om vrienden te willen worden, daarvan wordt gezegd dat het doorslaggevend kan zijn in het opbouwen van een emotionele connectie om verschillen te overbruggen. Verder, als tweede factor, moeten de individuen die de dialoog aangaan er enigszins 'klaar voor zijn' en er open voor staan. Als sociaal werker moet je goed aanvoelen hoeveel ervaring iemand heeft met intercultureel contact, want hoe minder ervaring, hoe meer tijd en aandacht de persoon nodig zal hebben. Een derde factor betreft een begeleidingsstrategie om de dialoog in te richten in een bepaalde volgorde, waarbij je begint met het herkennen van overeenkomsten, daarna het benadrukken van verschillen, en vervolgens 'het aannemen' van een 'nieuwe' identiteit. Het verkennen van de overeenkomsten en de verschillen heeft de onderzochte dialooggroep via een begeleider gedaan, het aannemen van een nieuwe identiteit gebeurde meer informeel (via het plannen van events, het brengen en delen van eten, films en boeken). De vierde bevorderende factor die Pettigrew zag, was dat het contact bij voorkeur herhaaldelijk en in verschillende settings plaatsvindt, maar dit kon door Rodenburg en Huynh niet onderzocht worden. De onderzoekers adviseren aan sociaal werkers dat het bij het begeleiden van dialoogsessies vaak helpt om jezelf informeel op te stellen en niet excessief in te grijpen, maar tegelijkertijd wel te weten wanneer je leiderschap moet uitoefenen.

In Nederland hebben we een beleidsinterventie 'dialoogtraining'. Dat is een workshop van drie dagen op middelbare scholen, in dit geval gegeven aan leerlingen met een etnische minderheidsachtergrond om hen een platform voor dialoog te geven. Deze training is geëvalueerd door Schulten et al. (2020). Het idee van de dialoogtraining is om jongeren aan te leren om kritisch na te denken, waardoor men minder eenzijdig, simplistisch of in extremen denkt, en daarmee hun weerbaarheid voor polarisatie en radicalisering weet te vergroten. Wat bij het kwalitatieve onderdeel van de evaluatie naar voren kwam, is dat de dialoogtraining inderdaad kritisch denken en participatie kan bevorderen, maar dat sommige jongeren er juist meer polariserende houdingen aan overhielden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het bedreigd voelen van hun ingroup. De onderzoekers suggereren dat dit kan komen door een gebrek aan nazorg na een dialoog. Volgens hen moet nazorg meer worden meegenomen in interventies. Ten tweede bevelen ze aan dat dialoogtrainers jongeren met afwijkende meningen niet als mogelijke bedreiging voor de samenleving moeten bejegenen. In plaats daarvan zouden deze jongeren als kritische, betrokken burgers moeten worden gezien. Volgens de onderzoekers zouden interventiemakers daarom ook over de naam van hun training moeten nadenken, en iets niet radicaliseringpreventie te noemen. Bij deze interventie was dat wel het geval.

Een dergelijk frame kan namelijk al bijdragen aan stigmatisering van de doelgroepen. En dat is een probleem, omdat in Europa een groot deel van de beleidsinterventies gericht op antipolarisatie, eigenlijk anti-radicaliseringsinterventies zijn (Schulten et al., 2020).

3.4.2 Narratieve oefeningen

Zoals al kort is aangestipt, kan *perspective-taking* zich lenen voor narratieve oefeningen. Dat houdt in een verhaal schrijven over iemand van de outgroup, geschreven in de eerste persoon. Deze oefening, getest op een universiteit, blijkt negatieve toeschrijvingen aan de outgroup te verminderen en daarmee politieke polarisatie te verzwakken (Warner et al., 2020). Het schrijven en inbeelden van een dialoog met mensen die het oneens met je zijn, kan mensen voorbereiden op echte dialoog. Door over de ander te schrijven, moet je je namelijk verplaatsen in hun positie, wat empathie en respect kan opwekken (Dashew et al., 2020). Dergelijke narratieve interventies zijn vooralsnog vooral gericht op politieke polarisatie en nog niet sterk methodologisch onderbouwd.

3.4.3 Interventies gericht op samenwerken

Samenwerken aan een gemeenschappelijk doel is een voorwaarde voor sociaal contact tussen verschillende groepen. Er is een aantal voorbeelden van praktijkinterventies, zo blijkt uit experimentele studies, die samenwerking bewerkstelligen.

Zo heeft Mousa (2020) een gerandomiseerd experiment gedaan met Irakese christenen die door toedoen van ISIS zijn ontheemd. Een deel van de groep werd in een voetbalteam met alleen christenen gezet, een deel in een voetbalteam met zowel christenen als moslims. Deze interventie leverde op dat de laatste groep positiever gedrag binnen het voetbal vertoonde naar moslims, zoals bijvoorbeeld zich opgeven om na het seizoen weer met moslims te trainen en te stemmen op een moslim voor een sportprijs. Maar in sociale contexten buiten het voetbal leverde de interventie geen ander gedrag of andere houding op. De conclusie die Mousa dan ook trekt, is dat binnen de context van een interventie sociaal contact tolerant gedrag kan opleveren, maar dat buiten die context het opbouwen van bredere sociale cohesie een stuk lastiger is.

Dat interventies gericht op samenwerken nog niet voldoende wetenschappelijke basis hebben, blijkt ook uit een quasi-experiment van Grimminger-Seidensticker en Möhwald (2020). De onderzoekers gebruikten een specifiek type interventie die jongeren tijdens gymlessen met uitdagende situaties confronteert, waarin ze moeten samenwerken met mensen met andere culturele achtergronden. Individuen werden dus uitgedaagd om hun sociale skills te gebruiken om met hun ongemak te 'navigeren' en teamuitdagingen te vervullen. Vervolgens werd er in groepsdiscussies gereflecteerd op de manieren waarop de jongeren met de uitdagingen omgingen. Het experiment werd gedaan om te toetsen wat het effect was van deze interventie op de houdingen van jongeren tegenover culturele heterogeniteit en sociale cohesie. De bevinding was dat het de sociale cohesie vergrootte en dat dit voor langere tijd stand hield, maar het bevorderde geen solidariteit en zorgde zelfs voor houdingen die als segregierend kunnen worden gezien. De onderzoekers theoretiseren dat de klas een coherente ingroup werd die zich afzette tegen outgroups omdat ze door het grote aantal uitdagingen een soort veiligheidsgevoel wilden creëren (Grimminger-Seidensticker & Möhwald, 2020).

Samenwerken kan ook op wijkniveau gebeuren. Voor sociale cohesie (wat als buffer tegen polarisatie werkt) wordt vaak naar de wijk gekeken. Sociale professionals hebben een belangrijke functie in het versterken van sociale banden. Uit een mixed methods onderzoek in twee wijken in Barcelona blijkt dat het meedoen met vrijetijdsactiviteiten in de gemeenschap de sociale banden en het gevoel 'erbij te horen' kan versterken. Dit werkt overigens ook de andere kant op, dat je meer gaat participeren wanneer je al sterke banden hebt. Met andere woorden, de causale richting is nog onduidelijk. Verder hebben mensen het gevoel dat zij door gemeenschapsactiviteiten meewerken aan een gedeeld doel en dat zij daardoor ook sociaal betrokken zijn (Morata et al., 2023).

Mengen van buurten en ruimtelijke inrichting

In Nederland is al jaren het beleid om buurten meer te mengen, denk aan sociale woningbouw en koopwoningen, om zo verschillende mensen uit verschillende lagen van de samenleving in een wijk te krijgen. Segregatie kan zo mogelijk tegen worden gegaan, en contact tussen verschillende bevolkingsgroepen kan hierdoor mogelijk worden verbeterd. Een ideaalbeeld hoe zo'n wijk er uit zou moeten zien, is er niet. Dit hangt nauw samen met de lokale situatie, zo zijn eenzijdig samengestelde wijken niet goed, maar aan de andere kant, gemengde wijken zijn niet per definitie goed. Wel is het zo dat een kansarme wijk minder aantrekkelijk is voor mensen om hier heen te verhuizen. Als er in een wijk te veel verschillen zijn, botst dit weer. Toch zijn verschillende woontypen en bevolkingslagen goed voor de marktpositie van de wijk. Hetzelfde type woonblokken in andersoortige buurten, bieden de meeste kansen. Interessant is ook dat mensen een relatief kleine omgeving als hun 'eigen' buurt zien. Dus mengen zou een oplossing kunnen bieden, maar er zijn ook nog veel haken en ogen (Engbersen & Uytterlinde, 2022). Een andere manier om mensen door middel van indeling van de publieke ruimte tot meer verbondenheid te laten komen, is door ontmoetplekken te creëren. Zoals eerder beschreven gaat dit om het bevorderen van de publieke familiariteit. Voorbeelden hiervan zijn de Rotterdamse markten, of pleinen die gezamenlijk met de omwonenden worden ingericht om als ontmoetplaats te kunnen dienen – juist voor die vluchtige en oppervlakkige contacten, waardoor men toch vertrouwd raakt met gezichten en buurtgenoten (Uytterlinde et al., 2023).

3.4.4 Interventie voor samenlevingsopbouw: ABCD-methode

Zoals eerder gesteld krijgt samenlevingsopbouw momenteel herwaardering. Een van de methoden die gebruikt wordt voor de samenlevingsopbouw en kan helpen om mogelijk polarisatie tegen te gaan is de ABCD-methode, ofwel *Asset-Based Community Development*. Deze interventie is opgenomen als praktijkvoorbeeld in de Databank Sociale effectieve interventies. Het doel van de interventie is als volgt omschreven: *'Het overkoepelende doel van Asset-Based Community Development (ABCD) is het van binnenuit werken aan een in economisch, cultureel en sociaal opzicht leefbare buurt, door sociale relaties tot stand te brengen en onvermoede capaciteiten van bewoners, organisaties en instellingen binnen de lokale gemeenschap te mobiliseren.'* De methode bestaat uit 5 stappen: 1. het in kaart brengen van de capaciteit en de vaardigheden in de wijk; 2. in contact komen met instanties, inwoners en andere actoren in de wijk; 3. het activeren van de wijk als het gaat over economische ontwikkelingen en het opzetten van een communicatienetwerk; 4. mensen en actoren in de wijk samenbrengen rondom een visie en een plan met een zo representatief mogelijke groep inwoners; 5. op zoek gaan naar steun van buiten de wijk (Brörmann, 2010). In deze aanpak kan er nog verder worden gekeken naar een specifiekere toepassing op polarisatie.

3.4.5 Overige methoden en denkkaders

Naast de eerder beschreven interventies, zijn er enkele andere denkkaders en methoden. Deze zetten we hier op een rij:

KIS-analysemodel

Specifiek voor sociaal werkers die actief zijn in wijken kan het KIS-analysemodel (Van Wonderen, 2019b) een nuttige tool zijn (zie figuur 4.). Het model kan inzicht bieden in waarom polarisatie is ontstaan, zowel als de polarisatie al in een verdere fase zit, dan wel voordat onderhuidse spanningen verder escaleren. De naam zegt het al: via het model kan een grondige analyse van een concrete polariserende situatie worden gemaakt. Uitgangspunt van het model is vroegsignalering. Polariserende situaties gebeuren immers vaak vanuit hele kleine interacties die ongemak geven aan burgers – het conflict hoeft dus niet altijd ideologisch te zijn en over grote maatschappelijke thema's te gaan.

Het KIS-analysemodel is een checklist bestaande uit acht dimensies om vast te kunnen stellen waar specifiek sprake van is in een polariserende wijk of gepolariseerde situatie in de wijk. In figuur 4 zijn de dimensies te zien. Professionals kunnen per dimensie nagaan wat er aan de hand is. Bij 'groepen' kun je bijvoorbeeld vaststellen of het conflict langs etnisch-culturele lijnen loopt of bijvoorbeeld tussen jong en oud. Bij 'oorzaken' kun je uitzoeken of het bijvoorbeeld door sociale isolatie, discriminatie, armoede, onmacht komt dat de situatie zich voordoet. Door het analysemodel in te vullen, kunnen sociaal professionals tot een effectievere aanpak komen.

Figuur 4: KIS-analysemodel

Handreiking omgaan met maatschappelijke spanningen

Verder heeft KIS in 2016 een handreiking Omgaan met maatschappelijke spanningen gepubliceerd, waarin concrete methoden staan om vroegtijdig spanningen te signaleren zodat ze niet escaleren. Wanneer het om onderhuidse spanningen in de wijk gaat, zou hoe dan ook de focus moeten liggen op weerbaarheid van buurtbewoners zelf. Zij weten immers het beste wat er speelt in de wijk. Maar om hier vervolgens iets mee te

doen, is het van belang dat wijkprofessionals zichtbaar en aanspreekbaar zijn. Buurtbewoners moeten weten waar zij aan toe zijn en wat zij kunnen verwachten aan steun. Het vergt vertrouwen in sociaal werkers, en dat vereist weer tijd en zichtbaarheid. Een jeugdwerker dient bijvoorbeeld veel mensen te kennen, of een buurtregisseur zou vaak in de wijk op straat rond moeten lopen. Ten tweede helpt het, zoals eerder gesteld, als burgers weten wat zij van elkaar kunnen verwachten. De publieke familiariteit dient dus vergroot te worden, het liefst op zo klein mogelijk schaalniveau. Denk bijvoorbeeld aan portiekgesprekken of galerijgesprekken, waar sociaal werkers kunnen faciliteren in het voeren van een gesprek om burens elkaar beter te laten leren kennen. Of als een conflict al speelt, kan men aan buurtbemiddeling doen. Zie de handreiking van KIS voor meer uitgebreide tools voor vroegsignalering.

Het denkkader van Brandsma

Dit is een denkkader voor polarisatie dat veel wordt gebruikt. Het is meer een manier van denken over de aanpak van polarisatie, niet een interventie die wetenschappelijk is onderbouwd.

Het denkkader gaat uit van het volgende. In een gepolariseerde situatie zijn er twee uitersten, zogeheten 'polen', die tegenover elkaar staan. Volgens Brandsma zal het benadrukken van die polen juist de tegenstellingen voeden, omdat er aandacht wordt gegeven aan de extremen. Brandsma pleit daarentegen voor het zoeken en weerbaarder maken van het zogeheten 'stille midden'. Het midden kan bestaan uit mensen die onverschillig zijn, of mensen die juist beide kanten actief afwegen. Het stille midden betekent dus niet dat het werkelijk 'stil' is of dat er geen meningen zijn, maar wordt juist gekenmerkt door 'veelstemmigheid'. Als polarisatie escaleert, kunnen de tegenovergestelde polen dermate gearticuleerd of georganiseerd zijn dat er geen middenpositie meer bestaat, omdat de mensen in het midden zich gedwongen voelen een kant te kiezen. Interventies moeten zich erop richten om een dergelijke situatie te voorkomen.

Het denkkader zelf is nuttig om te gebruiken voor de ontwikkeling van interventies voor wanneer er al sprake is van polarisatie. Volgens Brandsma kun je polarisatie aanpakken met dialoog, mits de timing van de dialooginterventie goed is. Dat moet als preventie, voordat een conflict losbarst, óf als bemiddeling of verzoening. Dialoog werkt volgens hem dus minder goed tijdens een conflict (Brandsma 2016; Van Wonderen, 2019a; Verloove et al., 2020).

Deep Democracy (in dit geval de Lewis-methode)

Deep Democracy is oorspronkelijk ontwikkeld voor het bedrijfsleven. Het is een methode om besluiten te nemen in een organisatie met zo veel mogelijk draagvlak onder de leden van de desbetreffende groep. Het gaat niet alleen om het horen van de 'luidste' stemmen, maar om het zoeken naar en articuleren van ieders inzicht of mening. Het idee van de methode is om niet direct naar consensus te zoeken, maar eerst de verschillen en tegenstellingen bloot te leggen in de groep en openlijk uit te spreken. Conflicten worden dus niet vermeden, maar juist transparant en respectvol onderzocht.

Dit wordt gedaan door eerst alle invalshoeken te verzamelen. Het gaat hier om het uitspreken van meningen zonder direct op elkaar te reageren. Hier is een neutrale begeleider voor nodig. Daarna worden er 'alternatieve stemmen' gezocht. Om te voorkomen dat een groep naar elkaar toe gaat bewegen qua opvattingen, is het hier de bedoeling om een 'afwijkende' mening of tegenstem juist uit te lichten. Vervolgens wordt ruimte gegeven aan de groepsleden om te onderzoeken of alternatieve geluiden breder gedeeld worden. Dan is het tijd om tot het groepsbesluit te komen, bijvoorbeeld door te stemmen. Het zal vaak zo zijn dat er niet direct een unaniem besluit wordt genomen – het is dan de truc om het 'minderheidsbesluit' ook aandacht te geven. Hierbij wordt er gezocht naar de 'spanning' of 'onderstroom' die er heerst, waardoor men

het nog niet eens is. Misschien spelen er nog dingen die nog niet uitgesproken zijn. Daarover wordt een gesprek gevoerd, onder begeleiding.

Deze methode kan nuttig zijn in situaties waar onderhuidse spanningen zijn. Om te voorkomen dat polarisatie zich ontwikkelt richting openlijke incidenten of escalatie, kan Deep Democracy polarisatie bespreekbaar maken. Het onderhuidse wordt zichtbaar, datgene wat niet wordt gezegd, wordt uitgesproken, en daarmee wordt het conflict als het ware opgezocht in een veiligere setting. Juist dat kan helpen om tegenstellingen met wederzijds respect te benaderen en daarmee draagvlak te creëren binnen een groep of organisatie (Verloove et al., 2020). Let erop dat Deep Democracy een ander uitgangspunt gebruikt dan Brandsma's denkkader. Waar Deep Democracy de verschillen actief opzoekt, suggereert Brandsma om juist geen aandacht te schenken aan de verschillende 'polen'.

Socratische gespreksmethode

Ook de socratische gespreksmethode is in eerste instantie ontwikkeld om te gebruiken in organisaties. Het kan echter eveneens nuttig zijn voor het sociaal werk. De methode behelst het stellen van vragen zonder oordelen om zo tot de kern van iemands redenering te komen en tot nieuwe inzichten te komen. De vragen stel je aan de ander, zodat die persoon het standpunt uitlegt. Het is cruciaal om daarbij te luisteren zonder van tevoren al een oordeel te hebben en om je in te leven. Vervolgens kun je andermans standpunt meer open maken voor alternatieven door kritische vragen te stellen. Je komt dus mogelijk tot een nieuw inzicht, omdat je merkt dat je eigen standpunt wellicht niet altijd onderbouwd is. Voor de aanpak van polarisatie is deze methode nog niet wetenschappelijk onderbouwd. Het zou echter bruikbaar kunnen zijn in een fase waar spanningen tussen groepen nog onderhuids sluimeren: via de methode kunnen dergelijke spanningen gezamenlijk worden onderzocht en bevraagd. Een overweging is dat deze methode vooral goed werkt in kleine groepen, niet in te grote groepen (Verloove et al., 2020).

Online-polarisatie

Er is nog weinig onderzocht wat online werkt om polarisatie aan te pakken. Dit is nog een onderzoeksveld dat in opkomst is. Hieronder zetten we een aantal praktijkvoorbeelden en ontwikkelingen op een rij.

- Een praktijkvoorbeeld is het Europese **Project Grey**, waarin Movisie de samenwerking is aangegaan om lessen te trekken uit de aanpak van online-polarisatie. Daaruit komt dat je vooral signalen goed moet opvangen en een juiste strategie moet kiezen om te handelen. Bij het reageren op polariserende berichten wordt het volgende geadviseerd:
  - Sluit aan bij groepsnormen ('zo doen wij dat hier niet').
  - Benadruk iets gemeenschappelijks van de groepen die tegenover elkaar staan.
  - Stimuleer empathie voor de andere groep door inlevingsvragen te stellen.
  - Spreek iemand aan op diens normen en waarden.
- Er wordt tegenwoordig geëxperimenteerd met allerlei complexe **algoritmische technieken** om online-polarisatie tegen te gaan (Garimella, 2018). Voorbeelden zijn algoritmes die ontwikkeld zijn om sociale mediagebruikers met tegengestelde opvattingen aan elkaar te linken, of door informatie in een netwerk te verspreiden, zodanig dat standpunten een evenwichtige dekking krijgen. Werken met algoritmische interventies in de aanpak van polarisatie is een nieuw veld waarvan de mogelijkheden verder onderzocht moeten worden. Een praktijkvoorbeeld hiervan is **Detect Then Act**, waarin kunstmatige intelligentie wordt ingezet om vroegtijdig online-haatspraak te identificeren. Deze Europese samenwerking richt zich bovendien op bewustwording van omstanders.

De mate van regulering van kunstmatige intelligentie is hierin nog een vraagstuk dat meer aandacht verdient.
- Een voorbeeld van een project gericht op sociale normen online is **#datmeenjeniet**. Dit project wil mensen, en in het bijzonder jongeren, helpen met hoe je kunt reageren op discriminerende content online door een sociale norm te stellen. Omstanders kunnen namelijk communiceren dat online-discriminatie niet normaal is, wat ertoe zou kunnen leiden dat daders hun gedrag aanpassen. Er zijn namelijk aanwijzingen dat het mechanisme van sociale normen ook online werkt (Siegel & Badaan, 2020; Yee, Bailenson, Urbanek, Chang & Merget, 2007). Het normstellend reageren op elkaar door mensen die tot elkaars groep behoren kan leiden in een afname van polariserende of haatdragende content (Munger, 2017).

3.4.6 Samenvatting

Er zijn verschillende interventies en methoden. Veel daarvan zijn nog niet goed onderzocht of geëvalueerd. In deze paragraaf hebben we de volgende interventies behandeld.

Het voeren van de dialoog om voor ontmoeting, contact en inleving te zorgen. Het doen van narratieve oefeningen, waarin iemand zich kan verplaatsen in het perspectief van de ander. Er zijn interventies die zich richten op samenwerken, om bijvoorbeeld de sociale cohesie te versterken. En het inzetten van de ABCD-methode voor het versterken van samenwerkingsopbouw en het tegengaan van polarisatie.

Naast deze interventies bestaan er nog enkele andere methoden en denkkaders. Het KIS-analysemodel helpt sociaal werkers die in de wijk actief zijn om de polarisatie in kaart te brengen en mogelijk preventief aan de slag te kunnen. De handleiding 'Omgaan met maatschappelijke spanningen' biedt handvaten om bewoners weerbaarder te maken en vroegtijdige spanningen te signaleren. Het denkkader van Brandsma,

dat ervan uitgaat dat er twee polen tegenover elkaar staan met daartussen het 'stille midden': deze mensen hebben nog geen kant gekozen en worden gekenmerkt door de meerstemmigheid. Dialoog zou hierbij kunnen helpen om polarisatie aan te pakken. Deep Democracy is een methode die oorspronkelijk is ontwikkeld voor het bedrijfsleven. Het idee is dat er door draagvlak te zoeken gezamenlijk consensus over bepaalde onderwerpen kan worden gevonden. Alle invalshoeken worden bekeken en verzameld. Men spreekt zich uit zonder dat men op elkaar reageert. Het tegengeluid wordt uitgelicht en alternatieve geluiden worden door de groep onderzocht. Via stemming komt er een besluit, waarbij het de kunst is om de 'minderheidsstem' niet uit het oog te verliezen. Vooral onderhuidse spanningen worden hierdoor bespreekbaar. Tot slot is er de socratische gespreksvoering. Hierbij gaat het erom vragen te stellen zonder oordeel om zo tot de kern te komen van iemands redenering en om tot nieuwe inzichten te komen.

3.5 Wat zijn kennishiaten en aanbevelingen voor onderzoek?

In dit hoofdstuk over polarisatie is het misschien opgevallen dat er veel aanpakken zijn waar nog geen eenduidigheid over is of en hoe het werkt. Sommige interventies leveren weliswaar minder 'koude gevoelens' tussen groepen op, maar sommige studies wijzen er juist op dat (indirect) contact het wij-en-zij denken kan bevestigen. Dat de effecten niet eenduidig zijn, zien we bijvoorbeeld bij online interventies, interventies gericht op samenwerken, en sommige dialoogtrainingen. Bovendien zijn er veel aanpakken en denkkaders die veelbelovend zijn, maar die zijn nog niet (goed) geëvalueerd of hebben nog geen sterke wetenschappelijke basis. Waar dit alles op wijst, is dat er meer evaluatieonderzoek nodig is naar hoe interventies polarisatie kunnen verminderen (Schulten et al., 2020). Hieronder zetten wij een aantal aanbevelingen op een rij.

- **Effectmetingen en evaluaties** De literatuurstudie laat zien dat er behoefte is aan meer effectmetingen en evaluaties: hoe werken de bestaande interventies in de praktijk? Wat is het precieze effect van deze interventies?
- **Kennis en kunde over online-polarisatie** Zeker nu de onlinewereld zo snel belangrijker wordt in de levens en interacties van mensen, is het van belang dat daar meer kennis over wordt verzameld en verspreid. We zien gelukkig dat er recentelijk veel experimenten worden gedaan en dat het op de agenda van onderzoekers staat. Maar dit moet vertaald worden naar de praktijk. Sociaal werkers hebben handvatten nodig hoe zij kunnen omgaan met online-polarisatie. De wetenschap is het erover eens dat online-polarisatie toeneemt. Zoals we hebben gezien, bestaat over de aanpak ervan nog geen wetenschappelijke consensus. Sommige studies pleiten namelijk voor meer interactie tussen mensen die het oneens zijn online, maar er zijn ook aanwijzingen dat mensen daardoor juist meer kunnen polariseren (Keijzer & Mäs, 2022). Om de juiste strategie te kiezen, is er meer (geëvalueerde) kennis nodig over wat werkt in de praktijk.
- **Specifieke interventies en (door)ontwikkelen van methoden voor het sociaal werk** Interventies zijn over het algemeen slechts in beperkte mate gericht op sociaal werkers, op bepaalde dialooginterventies en de ABCD-methode na. Echter, de laatstgenoemde methode zou doorontwikkeld moeten worden om specifiek polarisatie aan te pakken. Een cruciale vraag voor de toekomstige kennisontwikkeling is dan ook: hoe kan de aanpak van polarisatie concreet vorm krijgen voor sociaal werkers? Hoe kan dat worden geïnstitutionaliseerd? Hoe kunnen de toch meer abstracte denkkaders toepasbaar gemaakt worden voor sociaal werk? Samenlevingsopbouw speelt hier een belangrijke rol in, maar hoe kan dit zichtbaarder vorm krijgen?

- **Meer inzicht in de grijze gebieden van polarisatie** Zoals we hebben gezien, heeft polarisatie een sterk gevoelsmatig element. Het is niet altijd helder of we kunnen spreken van feitelijke of gevoelde polarisatie. Wat we wel weten, is dat het gevoelsmatige niveau dermate sterk is, dat alleen al het beeld dat er polarisatie zou zijn polarisatie versterkt, ongeacht of dat beeld klopt. De conclusie daarvan zou zijn dat meer interventies zich op het perceptie- of gevoelsniveau van polarisatie zouden moeten richten. Een ander grijs gebied is wanneer polarisatie overgaat naar een ongewenst iets en hoe sociaal werkers zich daartoe kunnen verhouden. Denk bijvoorbeeld aan tools voor sociaal werkers om te kunnen aanvoelen wanneer iets werkelijk maatschappelijk ontwrichtend is en wanneer iets nog 'gezonde' afzondering is. Een bubbel vormen, is immers niet altijd problematisch.
- **Wat is de rol van sociaal werk in dit debat?** Voor sociaal werkers kan het moeilijk zijn om zich een houding te weten te geven in de aanpak van polarisatie in de praktijk. Wat is bijvoorbeeld hun verhouding ten opzichte van de stemmen van de 'boze burger'? Hoe gaan sociaal werkers in de wijkpraktijk het gesprek aan met gepolariseerde groepen of sociaal geïsoleerde burgers? Enige koersbepaling van hogerop kan hierbij helpen, door te onderzoeken hoe je nationaal beleid beter kan laten aansluiten bij lokaal beleid en de praktijk van sociaal werkers. Verder is inzicht nodig in wat de samenwerking van de ketenpartners op dit thema is. In de (preventieve) keten kan bijvoorbeeld betere aansluiting bij en samenwerking worden gezocht met maatschappelijk georiënteerde organisaties waar sociaal werkers mee samenwerken, zoals woningcorporaties.

4 CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

In deze kennissynthese hebben we twee urgente vraagstukken onderzocht op kennishiaten. Hoofdstuk 1 zoomde in op radicalisering en hoofdstuk 2 op polarisatie. We beseffen dat dit twee enorm brede thema's zijn, welke we zo goed mogelijk hebben ontsloten in deze kennissynthese.

In deze conclusie geven we antwoord op de hoofdvraag:

Welke theoretische kennis, praktijk-, ervarings- en methodische kennis voor en van het sociaal werk is al beschikbaar voor de aanpak van polarisatie en radicalisering? En voor welke vraagstukken is (meer) onderzoek en kennisvergaring nodig?

Radicalisering

Radicalisering is een proces dat leidt tot gewelddadig gedrag. Het proces kan jaren duren en verschillende factoren spelen een rol bij het versnellen, stoppen of afremmen hiervan. Radicalisering wordt een probleem wanneer het neigt naar gewelddadig gedrag. Er zijn verschillende risicofactoren op microniveau (zoals confrontatie met de dood, problemen thuis) en mesoniveau (zoals toetreding tot een radicale groep). Op macroniveau spelen factoren zoals oproepen tot actie en aanvallen op de eigen groep een rol. Verschillende modellen beschrijven het verloop van dit proces, zoals de vier fasen: gevoeligheid, verkenning, lidmaatschap en actie. Sociale media kunnen een rol spelen bij het versnellen van radicaliserend gedrag, bijvoorbeeld door het creëren van filterbubbels en het verspreiden van haatdragende content. Het jongerenwerk speelt een rol in de preventie en signalering van radicalisering. Werkzame mechanismen zijn gericht op het weerbaar maken van individuen en gemeenschappen. Weerbaarheid op individueel niveau omvat het vergroten van zelfvertrouwen en werken aan verbondenheid, terwijl weerbaarheid op gemeenschapsniveau zich richt op het vergroten van sociale cohesie en het ondersteunen van gemeenschapsleiders. Sociaal werkers hebben kennis, emotionele steun en organisatorische ondersteuning nodig. Interventies omvatten weerbaarheidstrainingen, begeleiding van geradicaliseerde jongeren, deskundigheidsbevordering en dialooginterventies. Methodieken zoals het Noorse, Deense en Duitse model kunnen meer worden toegepast.

Polarisatie

Polarisatie ontstaat door groepsvorming, vooroordelen en maatschappelijke ontwikkelingen, en kan leiden tot spanningen tussen groepen. Het kent vier fasen: rust, ongemak, onderhuidse spanningen en openlijke escalatie. Hoewel polarisatie in lichte zin natuurlijk is, kan ernstige polarisatie de samenleving ontwrichten en groepen van elkaar vervreemden. Online-platforms en sociale media dragen bij aan versterking van polarisatie door het creëren van filterbubbels en echokamers. Sociaal werkers spelen een belangrijke rol bij de aanpak van polarisatie door verbindingen te leggen tussen burgers, maatschappelijke partijen en overheden. Ze kunnen bijdragen aan sociale cohesie en dialoog versterken tussen verschillende groepen. Werkzame mechanismen in het tegengaan van polarisatie zijn sociaal contact tussen groepen, het benadrukken van de gemeenschappelijke identiteit en gemeenschappelijke sociale normen, nieuwe perspectieven aanreiken en het corrigeren van bepaalde percepties en misinformatie. Interventies en methoden om polarisatie aan te pakken omvatten dialoog, narratieve oefeningen, samenwerking, de ABCD-

methode, het KIS-analysemodel, de handleiding omgaan met maatschappelijke spanningen, Brandsma-model, Deep Democracy en socratische gespreksvoering.

Kennishiaten en aanbevelingen

Als we kijken naar overeenkomsten tussen deze twee thema's zien we dat er specifiek voor het sociaal werk weinig interventies en methoden zijn. Daarnaast zijn de interventies die er zijn, weinig onderzocht op effectiviteit in de Nederlandse context. De aanpakken en methoden die er zijn, kunnen beter en nader gespecificeerd en doorontwikkeld worden voor het sociaal werk in de huidige samenleving. Tegelijkertijd zien we dat het sociaal werk veel potentie heeft om deze thema's aan te pakken. Het ligt dicht bij de kernopdracht van het sociaal werk en er gebeurt al veel. Kijk naar de samenlevingsopbouw of naar het weerbaarder maken van gemeenschappen door de sociale cohesie te vergroten. De kennis die beschikbaar is over de werkzame mechanismen en elementen kan beter benut worden en in de huidige werkzaamheden bewuster worden geïntegreerd. Onderzoek over hoe deze kennis geïmplementeerd kan worden binnen de huidige werkwijze van het sociaal werk ontbreekt nog. Zowel over radicalisering als over polarisatie zien we dat er te weinig specifieke kennis aanwezig is. Zeker als we kijken naar een steeds meer gedigitaliseerde wereld. Hoe deze thema's zich op sociale media manifesteren en aangepakt kunnen worden, zal in de toekomst een steeds groter wordende uitdaging zijn. Kortom, er zijn nog verschillende hiaten en uitdagingen voor komend onderzoek. Hieronder zetten we de aanbevelingen op een rij:

- Onderzoek doen naar de effectiviteit van interventies over polarisatie en radicalisering in Nederland. Denk aan experimenteel veldonderzoek en kwalitatief onderzoek naar 'wat werkt'. Bestaande interventies en initiatieven kunnen doorontwikkeld worden met behulp van onderzoek om bruikbaar te worden voor het sociaal werk. Bij radicalisering zien we dat de aanpak en interventies vooral gericht zijn op het jongerenwerk. Het doorontwikkelen van de huidige kennis voor andere doelgroepen binnen het sociaal werk wordt aanbevolen. Ook is de aanpak nu vooral gericht op religieuze jongeren die radicaliseren tot gewelddadige radicalisering. Terwijl ook andere groeperingen in de samenleving radicaliseren, denk aan extreem rechts en links, klimaatactivisten, complotdenkers et cetera. Hier is nog weinig onderzoek naar gedaan. Opvallend is dat er bij radicalisering vooral wordt ingezet op de weerbaarheid van individuen en nog weinig (bewust) op het collectief. Hoe de collectieve weerbaarheid versterkt kan worden, verdient nader onderzoek en nadere concretisering. Tevens is het belangrijk te kijken naar hoe dit aansluit bij andere thema's binnen het sociaal werk.
- Het doorontwikkelen van kennis en kunde over polarisatie en radicalisering voor de sociaal werker is van groot belang. Daarnaast is er meer kennis nodig over hoe deze kennis en kunde bij de sociaal werker komt, zowel in de opleiding als in de huidige werkwijze. Het goed opleiden en toerusten van sociaal werkers is dus eveneens van belang.
- Zowel bij polarisatie als radicalisering is het de vraag wat nu de precieze rol en positie van het sociaal werk is in het maatschappelijk debat rondom deze thema's. In hoeverre hebben sociaal werkers een signalerende dan wel controlerende rol bij radicalisering versus het ondersteunen van hun cliënten? En bij polarisatie: hoe verhoudt de sociaal werker zich tot de boze burger en zijn eigen mening?
- De sociaal werker staat voor een grote uitdaging als het gaat om deze thema's en hoe die zich uiten op sociale media en internet in het algemeen. De offline- en onlinewereld loopt steeds meer door elkaar. Wat is hierin de rol van de sociaal werker en welke aanpakken kan de sociaal werker hier toepassen? Hier is nog weinig concreet onderzoek naar gedaan.
- Specifiek voor radicalisering kan er gekeken worden naar de samenwerking met ketenpartners en daarvoor gebruik maken van het Duitse en Deense model, wat kan Nederland hiervan leren?

- Er is meer onderzoek nodig naar wanneer polarisatie wellicht nuttig is en wanneer het overslaat naar ongewenste polarisatie en hoe de sociaal werker hiertoe positie bepaalt. Dit geldt ook voor radicalisering. Wanneer gaat activisme over op radicalisering en wanneer gaat radicalisering te ver? Hoe verhouden sociaal werkers zich hiertoe en hoe en wanneer vervullen zij een interveniërende rol? Wat zijn passende interventies?
- Tot slot zien we dat vooroordelen, stereotypering en discriminatie samenhangen met zowel polarisatie als radicalisering. Kennis over de aanpak hiervan kan verstevigd worden. Concrete handvatten kunnen worden (door)ontwikkeld binnen het sociaal werk.

BRONNEN

Aboud, F. E., Mendelson, M. J., & Purdy, K. T. (2003). Cross-race peer relations and friendship quality. *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 165. <https://doi.org/10.1080/01650250244000164>

Ahler, D. J. (2014). Self-fulfilling misperceptions of public polarization. *The Journal of Politics*, 76(3), 607-620.

Ahler, D. J., & Sood, G. (2018). The parties in our heads: Misperceptions about party composition and their consequences. *The Journal of Politics*, 80(3), 964-981.

Ahn, M. Y., & Davis, H. H. (2020). Sense of belonging as an indicator of social capital. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 40(7/8), 627-642. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-12-2019-0258>

Akkermans, M., & Schmeets, H. (2022, december 20). 1. *Relevantie van sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* [Webpagina]. Centraal Bureau voor de Statistiek. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/aanvullende-statistische-diensten/2022/de-heitjes-en-buurtcohesie-leefbaarheid-en-veiligheid-in-heerlen/1-relevantie-van-sociale-cohesie-leefbaarheid-en-veiligheid>

Akram, M., & Nasar, A. (2023). A Bibliometric Analysis of Radicalization through Social Media. *Ege Akademik Bakis (Ege Academic Review)*. <https://doi.org/10.21121/eab.1166627>

Alan, S., Baysan, C., Gumren, M., & Kubilay, E. (2021). Building Social Cohesion in Ethnically Mixed Schools: An Intervention on Perspective Taking*. *Quarterly Journal of Economics*, 136(4), 2147-2194. <https://doi.org/10.1093/qje/qjab009>

Albada, K., Hansen, N., & Otten, S. (2021). Polarization in attitudes towards refugees and migrants in the Netherlands. *European Journal of Social Psychology*, 51(3), 627-643. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2766>

Alonso, R., Bjorgo, T., Della Porta, D., Coolsaet, R., Khosrokhavar, F., Lohker, Ranstorp, M., Reinares, F., Schmid, A., Silke, A., Taarnby, M., & de Vries, G. (2008). Radicalisation Processes Leading to Acts of Terrorism. *A Concise Report Prepared by the European Commission's Expert Group on Violent Radicalisation*.

Amit, S., & Kafy, A.-A. (2022). A systematic literature review on preventing violent extremism. *Journal of Adolescence*, 94, 1-13. <https://doi.org/10.1002/jad.12095>

Arora, S. D., Singh, G. P., Chakraborty, A., & Maity, M. (2022). Polarization and social media: A systematic review and research agenda. *Technological Forecasting and Social Change*, 183, 121942. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121942>

Barlow, F. K., Paolini, S., Pedersen, A., Hornsey, M. J., Radke, H. R. M., Harwood, J., Rubin, M., & Sibley, C. G. (2012). The Contact Caveat: Negative Contact Predicts Increased Prejudice More Than Positive Contact Predicts Reduced Prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38(12), 1629-1643. <https://doi.org/10.1177/0146167212457953>

Batson, C. D., & Ahmad, N. Y. (2009). Using Empathy to Improve Intergroup Attitudes and Relations. *Social Issues and Policy Review*, 3(1), 141-177. <https://doi.org/10.1111/j.1751-2409.2009.01013.x>

Batson, C. D., Eklund, J. H., Chermok, V. L., Hoyt, J. L., & Ortiz, B. G. (2007). An additional antecedent of empathic concern: Valuing the welfare of the person in need. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(1), 65-74. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.1.65>

Bertelsen, P. (2015). Danish preventive measures and de-radicalization strategies: The Aarhus model. *Panorama: Insights into Asian and European Affairs*, 1(241), 53.

Bessi, A., Petroni, F., Vicario, M. D., Zollo, F., Anagnostopoulos, A., Scala, A., Caldarelli, G. & Quattrocchi, W. (2016). Homophily and polarization in the age of misinformation. *The European Physical Journal Special Topics*, 225, 2047-2059.

Bozdag, E., & van den Hoven, J. (2015). Breaking the filter bubble: Democracy and design. *Ethics and Information Technology*, 17(4), 249-265. <https://doi.org/10.1007/s10676-015-9380-y>

Brandsma, B. (2016). *Polarisatie. Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken door Bart Brandsma—Managementboek.nl*. <https://www.managementboek.nl/boek/9789082595703/polarisatie-inzicht-in-de-dynamiek-van-wij-zij-denken-bart-brandsma>

Broekroelofs, R., Felten, H., & Geerlings, J. (2022). *Wat werkt bij sociaal contact tussen mensen met verschillende religies en culturele achtergronden?*. Utrecht: Movisie.

Brörmann, N. (2010). *Methodebeschrijving ABCD*. Utrecht: Movisie.

Brown, R., Eller, A., Leeds, S., & Stace, K. (2007). Intergroup contact and intergroup attitudes: A longitudinal study. *European Journal of Social Psychology*, 37(4), 692-703. <https://doi.org/10.1002/ejsp.384>

Brown, R., & Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. *Advances in Experimental Social Psychology*, 37, 255-343.

Bruneau, E. G., Kteily, N. S., & Urbiola, A. (2020). A collective blame hypocrisy intervention enduringly reduces hostility towards Muslims. *Nature Human Behaviour*, 4(1), Article 1. <https://doi.org/10.1038/s41562-019-0747-7>

Bruneau, M., & Reinhorn, A. (2007). Exploring the Concept of Seismic Resilience for Acute Care Facilities. *Earthquake Spectra*, 23(1), 41-62. <https://doi.org/10.1193/1.2431396>

Bruun Overgaard, C. S., Dudo, A., Lease, M. Masullo, G. M., Stroud, N. J., Stroud, S. R., & Woolley, S. (2021). "Building Connective Democracy: Interdisciplinary Solutions to the Problem of Polarisation," *The Routledge Companion to Media Misrepresentation and Populism*, Howard Tumber & Silvio Waisbord (eds.), Routledge, pp. 569-578.

Cankor, E., & Noor, S. (2021). *Weerbare individuen, weerbare gemeenschappen* (p. 44). Utrecht: Movisie.

Carthy, S. L., Doody, C. B., Cox, K., O'Hora, D., & Sarma, K. M. (2020). Counter-narratives for the prevention of violent radicalisation: A systematic review of targeted interventions. *Campbell Systematic Reviews*, 16(3), e1106. <https://doi.org/10.1002/cl2.1106>

Claridge, T. (2018). Functions of social capital – bonding, bridging, linking. *Social Capital Research*.
Corner, A., Whitmarsh, L., & Xenias, D. (2012). Uncertainty, scepticism and attitudes towards climate change: Biased assimilation and attitude polarisation. *Climatic Change*, 114(3), 463-478.
<https://doi.org/10.1007/s10584-012-0424-6>

Dagevos, J., Andriessen, I. & Vervoort, M. (2016). Identificatie, sociale contacten en waardeoriëntaties; ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie'. In W. Huijnk & I. Andriessen (red.), *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen nader bekeken* (pp. 210 – 242). Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau

Dashew, B., Grossman, K. D., & Lawrence, R. (2020). Listening to the voices of dissent: Bridging political polarization through imagined dialogue. *Reflective Practice*, 21(6), 773-785.
<https://doi.org/10.1080/14623943.2020.1821634>

De Beer, J. (2021). *Verkenning bevolking 2050: Scenario's arbeid*. Den Haag: NIDI.

De Winter-Koçak, S., Felten, H., Badou, M., Mesic, A., & Prins, J. (2020). *Polarisatie tegengaan met theater op school*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

De Groot, N. (2015). *Rol van het jongerenwerk bij de aanpak van radicalisering* (p. 15). BVjong.
Dekker, P. en Den Ridder, J. (2022). Percepties van tegenstellingen en polarisatie. In: P. Dekker (Red.), *Politieke polarisatie in Nederland* (pp. 70-85). Utrecht: Wereldvenster

Del Vicario, M., Vivaldo, G., Bessi, A., Zollo, F., Scala, A., Caldarelli, G., & Quattrociocchi, W. (2016). Echo Chambers: Emotional Contagion and Group Polarization on Facebook. *Scientific Reports*, 6(1), Article 1.
<https://doi.org/10.1038/srep37825>

Dessel, A., Rogge, M. E., & Garlington, S. B. (2006). Using Intergroup Dialogue to Promote Social Justice and Change. *Social Work*, 51(4), 303-315. <https://doi.org/10.1093/sw/51.4.303>

Dierckx, M., Vandenbroeck, M., & Devlieghere, J. (2023). Policymakers on social cohesion: Contradictory expectations for child and family social work. *European Journal of Social Work*, 26(2), 258-271.
<https://doi.org/10.1080/13691457.2022.2040434>

- Dovidio, J. F., Love, A., Schellhaas, F. M. H., & Hewstone, M. (2017). Reducing intergroup bias through intergroup contact: Twenty years of progress and future directions. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(5), 606-620. <https://doi.org/10.1177/1368430217712052>
- Dovidio, J., Vergert, M., Stewart, T., Gaertner, S., Johnson, J., Esses, V., Riek, B., & Pearson, A. (2004). Perspective and Prejudice: Antecedents and Mediating Mechanisms. *Personality & social psychology bulletin*, 30, 1537-1549. <https://doi.org/10.1177/0146167204271177>
- Du, S., & Gregory, S. (2017). The Echo Chamber Effect in Twitter: Does community polarization increase? In H. Cherifi, S. Gaito, W. Quattrociocchi, & A. Sala (Red.), *Complex Networks & Their Applications V* (Vol. 693, pp. 373-378). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50901-3_30
- Ebbrecht, C. K. (2022). Systematic review: Risk factors and mechanisms of radicalization in lone-actor grievance-fueled violence. *Nordic Psychology*, 0(0), 1-35. <https://doi.org/10.1080/19012276.2022.2074524>
- Einav, G., Allen, O., Gur, T., Maaravi, Y., & Ravner, D. (2022). Bursting filter bubbles in a digital age: Opening minds and reducing opinion polarization through digital platforms. *Technology in Society*, 71, 102136. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2022.102136>
- El-Amraoui, A. F., & Ducol, B. (2019). Family-Oriented P/CVE Programs: Overview, Challenges and Future Directions. *Journal for Deradicalization*, 20, 190-231.
- Engbersen, G., Bovens, M., Bokhorst, M. & Jennissen, R. (2020). *Samenleven in verscheidenheid. Beleid voor de migratiesamenleving*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid.
- Engbersen, R., & Uytterlinde, M. (2022). *Kennissynthese Ruimtelijke segregatie*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.
- Engbersen, R., Verweij, S., Van der Kamp, J., Nourozi, S., Panhuijzen, B., & Van Pelt, M. (2021). *De terugkeer van de samenlevingsopbouw*. Utrecht: Movisie.
- Feddes, A. R., Nickolson, L., & Doosje, B. (2015). Triggerfactoren in het radicaliseringsproces. *Justitiële verkenningen*, 42(2), 22-48. <https://doi.org/10.5553/JV/016758502016042002003>
- Felten, H., & Broekroelofs, R. (2022). *Wat werkt bij het verminderen van discriminatie*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven/Movisie.
- Fermin, A., & Omlo, J. (2021). *Wat werkt bij de preventie van radicalisering* (p. 50). Expertise-unit Sociale Stabiliteit.
- Fernbach, P. M., & Van Boven, L. (2022). False polarization: Cognitive mechanisms and potential solutions. *Current Opinion in Psychology*, 43, 1-6.

- Finlay, K. A., & Stephan, W. G. (2000). Improving Intergroup Relations: The Effects of Empathy on Racial Attitudes. *Journal of Applied Social Psychology, 30*(8), 1720-1737. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2000.tb02464.x>
- Flaxman, S., Goel, S., & Rao, J. M. (2016). Filter Bubbles, Echo Chambers, and Online News Consumption. *Public Opinion Quarterly, 80*(S1), 298-320. <https://doi.org/10.1093/poq/nfw006>
- Gloria, M., & Modesto, J. G. (2019). Morality, Activism and Radicalism in the Brazilian Left and the Brazilian Right. *Trends in Psychology, 27*, 763-777. <https://doi.org/10.9788/TP2019.3-12>
- Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, P. A., Bachman, B. A., & Rust, M. C. (1993). The common ingroup identity model: Recategorization and the reduction of intergroup bias. *European Review of Social Psychology, 4*(1), 1-26.
- Gradener, J., Shadid, S., & Welschen, S. (2021). Mobiliseren rondom armoede in Amsterdam-Noord. *Sociaal Weerwerk, 173-188*.
- Grimminger-Seidensticker, E., & Möhwald, A. (2020). Enhancing social cohesion in PE classes within an intercultural learning program: Results of a quasi-experimental intervention study. *Physical Education and Sport Pedagogy, 25*(3), 316-329. <https://doi.org/10.1080/17408989.2020.1741532>
- Gupta, S., Jain, G., & Tiwari, A. A. (2023). Polarised social media discourse during COVID-19 pandemic: Evidence from YouTube. *Behaviour & Information Technology, 42*(2), 227-248. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2022.2059397>
- Harteveld, E. (2021). Fragmented foes: Affective polarization in the multiparty context of the Netherlands. *Electoral Studies, 71*, 102332. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102332>
- Harwood, J., Qadar, F., & Chen, C.-Y. (2016). Harmonious Contact: Stories About Intergroup Musical Collaboration Improve Intergroup Attitudes. *Journal of Communication, 66*(6), 937-959. <https://doi.org/10.1111/jcom.12261>
- Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Alava, S., Frau-Meigs, D., Lavoie, L., Fetiu, A., Varela, W., Borokhovski, E., Venkatesh, V., Rousseau, C., & Sieckelinck, S. (2018). Exposure to Extremist Online Content Could Lead to Violent Radicalization: A Systematic Review of Empirical Evidence. *International Journal of Developmental Science*.
- Haslam, S. A., Oakes, P. J., McGarty, C., Turner, J. C., Reynolds, K. J., & Eiggins, R. A. (1996). Stereotyping and social influence: The mediation of stereotype applicability and sharedness by the views of in-group and out-group members. *British Journal of Social Psychology, 35*(3), 369-397.
- Haugstvedt, H. (2019). Trusting the Mistrusted: Norwegian Social Workers' Strategies in Preventing Radicalization and Violent Extremism. *Journal for Deradicalization, 19*, Article 19.

- Haugstvedt, H. (2022). The role of social support for social workers engaged in preventing radicalization and violent extremism. *Nordic Social Work Research*, 12(1), 166-179.
<https://doi.org/10.1080/2156857X.2020.1806102>
- Hermans, M., & Kremers, M. (2017). Bezorgde burgers: Wat kan het sociaal werk betekenen in processen van verharding?. *Vakblad Sociaal Werk*, 18, 25-27.
- Hermens, F., Van Kapel, M., Van Wonderen, R., & Booijink, M. (2016). *Preventie van radicalisering* (p. 55). Utrecht: Kennisplatform Inclusieve Samenleving.
- Hooghiemstra, E., & Van Pelt, M. (2020). *De Kennis- en Onderzoeksagenda Sociaal Werk*. Utrecht: Movisie.
<https://www.movisie.nl/publicatie/kennis-onderzoeksagenda-sociaal-werk>
- Huddy, L., & Yair, O. (2021). Reducing Affective Polarization: Warm Group Relations or Policy Compromise? *Political Psychology*, 42(2), 291-309. <https://doi.org/10.1111/pops.12699>
- Imperato, C., Schneider, B. H., Caricati, L., Amichai-Hamburger, Y., & Mancini, T. (2021). Allport meets internet: A meta-analytical investigation of online intergroup contact and prejudice reduction. *International Journal of Intercultural Relations*, 81, 131-141. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2021.01.006>
- Iyengar, S., Lelkes, Y., Levendusky, M., Malhotra, N., & Westwood, S. J. (2019). The Origins and Consequences of Affective Polarization in the United States. *Annual Review of Political Science*, 22(1), 129-146. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051117-073034>
- Iyengar, S., & Westwood, S. J. (2015). Fear and loathing across party lines: New evidence on group polarization. *American journal of political science*, 59(3), 690-707.
- Jones, C. (2015). *Testing the Notion that Prisons are Schools for Terrorism: Examining radicalization and disengagement in the Philippine corrective system*. (pp. 101-110).
- Kang, S. K., & Bodenhausen, G. V. (2015). Multiple identities in social perception and interaction: Challenges and opportunities. *Annual Review of Psychology*, 66, 547-574
- Kaylor, B. (2019). Likes, retweets, and polarization. *Review & Expositor*, 116(2), 183-192.
<https://doi.org/10.1177/0034637319851508>
- Keijzer, M. A., & Mäs, M. (2022). The complex link between filter bubbles and opinion polarization. *Data Science*, 5(2), 139-166. <https://doi.org/10.3233/DS-220054>
- Kende, A., Tropp, L., & Lantos, N. A. (2017). Testing a contact intervention based on intergroup friendship between Roma and non-Roma Hungarians: Reducing bias through institutional support in a non-supportive societal context. *Journal of Applied Social Psychology*, 47(1), 47-55.

- Kessler, T., & Mummendey, A. (2001). Is there any scapegoat around? Determinants of intergroup conflicts at different categorization levels. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(6), 1090-1102.
<https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.6.1090>
- Klein, C. (2013). Social Capital or Social Cohesion: What Matters For Subjective Well-Being? *Social Indicators Research*, 110(3), 891-911.
- Klein, O., Snyder, M., & Livingston, R. W. (2004). Prejudice on the stage: Self-monitoring and the public expression of group attitudes. *British Journal of Social Psychology*, 43(2), 299-314.
<https://doi.org/10.1348/0144666041501697>
- Knifsend, C. A., & Juvonen, J. (2013). The role of social identity complexity in inter-group attitudes among young adolescents. *Social Development*, 22(3), 623-640.
- Knifsend, C. A., & Juvonen, J. (2014). Social identity complexity, cross-ethnic friendships, and intergroup attitudes in urban middle schools. *Child development*, 85(2), 709-721.
- Koehler, D. (2021). Deradicalisation in Germany: preventing and countering violent extremism. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, (128), 59-78.
- Lees, J., & Cikara, M. (2021). Understanding and combating misperceived polarization. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 376(1822), 20200143.
<https://doi.org/10.1098/rstb.2020.0143>
- Lemmer, G., & Wagner, U. (2015). Can we really reduce ethnic prejudice outside the lab? A meta-analysis of direct and indirect contact interventions. *European Journal of Social Psychology*, 45(2), 152-168.
<https://doi.org/10.1002/ejsp.2079>
- Levin, S., van Laar, C., & Sidanius, J. (2003). The Effects of Ingroup and Outgroup Friendships on Ethnic Attitudes in College: A Longitudinal Study. *Group Processes & Intergroup Relations*, 6(1), 76-92.
<https://doi.org/10.1177/1368430203006001013>
- Lub, V. (2013). Polarisation, radicalisation and social policy: evaluating the theories of change. *Evidence & Policy*, 9(2), 165-183.
- Mantingh, I. & Duivenvoorden, A. (2021). *Ontwerp voor ontmoeten*. Den Haag: Platform31.
- Miles, E., & Crisp, R. J. (2014). A meta-analytic test of the imagined contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(1), 3-26.
- Masmoudia, S., Abbasb, W., & Eltayebc, S. (2022). Resilience as a protective factor against violent extremism: A systematic review of systematic reviews. *Journal for Deradicalization*, 33, 286-317.

McCauley, C., & Moskaleiko, S. (2014). Toward a Profile of Lone Wolf Terrorists: What Moves an Individual From Radical Opinion to Radical Action. *Terrorism and Political Violence*, 26(1), 69-85. <https://doi.org/10.1080/09546553.2014.849916>

McCoy, J., Rahman, T., & Somer, M. (2018). Polarization and the Global Crisis of Democracy: Common Patterns, Dynamics, and Pernicious Consequences for Democratic Polities. *American Behavioral Scientist*, 62(1), 16-42. <https://doi.org/10.1177/0002764218759576>

Meijer, R. (2017). *Radicalisering voorkomen en tegengaan* (p. 12). Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. (2018, januari 23). *Wat is radicalisering, extremisme, terrorisme en polarisatie? - Platform JEP* [Vraag en antwoord]. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. <https://www.platformjep.nl/documenten/vragen-en-antwoorden/documenten/vragen-en-antwoorden/wat-zijn-de-definities-van-radicalisering-extremisme-en-polarisatie>

Morata, T., López, P., Marzo, T., & Palasí, E. (2023). The influence of leisure-based community activities on neighbourhood support and the social cohesion of communities in Spain. *International Social Work*, 66(2), 568-584. <https://doi.org/10.1177/00208728211021144>

Mousa, S. (2020). Building social cohesion between Christians and Muslims through soccer in post-ISIS Iraq. *Science*, 369(6505), 866-870. <https://doi.org/10.1126/science.abb3153>

Mutsaers, P., & Demir, S. (2019). *Preventing radicalization and polarization: A literature review of policies, priorities, programs, and partnerships for youth at risk*. (p. 32). Platform JEP. <https://www.platformjep.nl/binaries/platformjep/documenten/publicaties/2020/04/09/preventingradicalization-and-polarization/Mutsaers+ and+ Demir>

Nadan, Y., Weinberg-Kurnik, G., & Ben-Ari, A. (2013). Bringing Context and Power Relations to the Fore: Intergroup Dialogue as a Tool in Social Work Education. *British Journal of Social Work*, 45, 260-277. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bct116>

Nickolson, L., van Bergen, N., Feddes, A., Mann, L., & Doosje, B. (2021). *Extremistisch Denken en Doen*. WOCD.

Munger, K. (2017). Tweetment Effects on the Tweeted: Experimentally Reducing Racist Harassment. *Political Behavior*, 39(3), 629-649.

Odé, A., Paulussen-Hoogeboom, M.C, Stouten, J. & Witvliet, M. (2014). *Evaluatie Wet inburgering buitenland*. Amsterdam: Regioplan.

O'Halloran, P. (2017). The challenges of evaluating attitudinal change: A case study of the effectiveness of international countering violent extremism (CVE) programs. *preprint*.

- Orsini, A. (2023). What Everybody Should Know about Radicalization and the DRIA Model. *Studies in Conflict & Terrorism*, 46(1), 68-100. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1738669>
- Ozer, S., & Obaidi, M. (2022). *Globalization and Radicalization: The Rise of Extreme Reactions to Intercultural Contact, Sociocultural Disruption, and Identity Threat* (pp. 107-130). https://doi.org/10.1007/978-3-031-04644-5_5
- Paluck, E. L., Green, S. A., & Green, D. P. (2019). The contact hypothesis re-evaluated. *Behavioural Public Policy*, 3(02), 129-158. <https://doi.org/10.1017/bpp.2018.25>
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-86.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>
- Pettigrew, T., Tropp, L., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent Advances in Intergroup Contact Theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35, 271-280. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2011.03.001>
- Plant, E. A., & Devine, P. G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(3), 811.
- Racz, M. Z., & Rigobon, D. E. (2022). *Towards Consensus: Reducing Polarization by Perturbing Social Networks* (arXiv:2206.08996). arXiv. <http://arxiv.org/abs/2206.08996>
- Rekker, R., & Hartevelde, E. (2022). Understanding factual belief polarization: the role of trust, political sophistication, and affective polarization. *Acta Politica*, 1-28.
- Rodenborg, N., & Huynh, N. (2006). On Overcoming Segregation: Social Work and Intergroup Dialogue. *Social Work With Groups*, 29(1), 27-44. https://doi.org/10.1300/J009v29n01_04
- Rychwalska, A., & Roszczyńska-Kurasińska, M. (2018). *Polarization on social media: When group dynamics leads to societal divides*. 51st Hawaii International Conference on System Sciences.
- Santoro, E., & Broockman, D. E. (2022). The promise and pitfalls of cross-partisan conversations for reducing affective polarization: Evidence from randomized experiments. *Science Advances*, 8(25), eabn5515. <https://doi.org/10.1126/sciadv.abn5515>
- Saraiva, R., & Erfe, A. (2023). Preventing violent extremism with resilience, adaptive peacebuilding, and community-embedded approaches. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 61(101271), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2023.101271> 1877-3435/
- Saveski, M., Gillani, N., Yuan, A., Vijayaraghavan, P., & Roy, D. (2022). Perspective-taking to reduce affective polarization on social media. *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media*, 16, 885-895.

- Schiappa, E., Gregg, P., & Hewes, D. (2005). The Parasocial Contact Hypothesis. *Communication Monographs - COMMUN MONOGR*, 72, 92-115. <https://doi.org/10.1080/0363775052000342544>
- Schmid, A. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. *Terrorism and Counter-Terrorism Studies*. <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Schulten, N., Vermeulen, F. F., & Doosje, B. (2020). Preventing polarization: An empirical evaluation of a dialogue training. *Cogent Social Sciences*, 6(1), 1821981. <https://doi.org/10.1080/23311886.2020.1821981>
- Schwab, A. K., Sagioglou, C., & Greitemeyer, T. (2019). Getting connected: Intergroup contact on Facebook. *The Journal of Social Psychology*, 159(3), 344-348. <https://doi.org/10.1080/00224545.2018.1489367>
- SCP (2019). *Burgerperspectieven 2019/1*. Den Haag: SCP geraadpleegd van www.scp.nl/publicaties/monitors/2019/03/29/burgerperspectieven-2019-1
- SCP (2022). *Burgerperspectieven 2022/2*. Den Haag: SCP geraadpleegd van <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2022/12/29/continu-onderzoek-burgerperspectieven---bericht-2-2022>
- Scroggins, W. A., Mackie, D. M., Allen, T. J., & Sherman, J. W. (2016). Reducing prejudice with labels: Shared group memberships attenuate implicit bias and expand implicit group boundaries. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(2), 219-229.
- Seargeant, P., & Tagg, C. (2019). Social media and the future of open debate: A user-oriented approach to Facebook's filter bubble conundrum. *Discourse, Context & Media*, 27, 41-48. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2018.03.005>
- Sechrist, GretchenB., & Milford-Szafran, LisaR. (2011). 'I Depend on You, You Depend on Me. Shouldn't We Agree?': The Influence of Interdependent Relationships on Individuals' Racial Attitudes. *Basic & Applied Social Psychology*, 33(2), 145-156. <https://doi.org/10.1080/01973533.2011.568877>
- Sechrist, G. B., & Milford-Szafran, L. R. (2011). "I Depend on You, You Depend on Me. Shouldn't We Agree?": The Influence of Interdependent Relationships on Individuals' Racial Attitudes. *Basic and Applied Social Psychology*, 33(2), 145-156.
- Shen, F., & Yu, W. (2021). Reducing political polarization in Hong Kong: A pilot experiment of deliberation. *Japanese Journal of Political Science*, 22(4), 233-247. <https://doi.org/10.1017/S1468109921000335>
- Shih, M., Wang, E., Trahan Bucher, A., & Stotzer, R. (2009). Perspective Taking: Reducing Prejudice Towards General Outgroups and Specific Individuals. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(5), 565-577. <https://doi.org/10.1177/1368430209337463>
- Siegel, A., A., & Badaan, V. (2020). #No2Sectarianism: Experimental approaches to reducing sectarian hate speech online. *American Political Science Review*, 114(3), 837-855.

- Simonsson, O., Narayanan, J., & Marks, J. (2022). Love thy (partisan) neighbor: Brief befriending meditation reduces affective polarization. *Group Processes & Intergroup Relations*, 25(6), 1577-1593. <https://doi.org/10.1177/13684302211020108>
- Sklad, M., & Park, E. (2017). Examining the Potential Role of Education in the Prevention of Radicalization From the Psychological Perspective. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 4(23), 432-437. <https://doi-org.vu-nl.idm.oclc.org/10.1037/pac0000258>
- Smith, S. J., Axelton, A. M., & Saucier, D. A. (2009). The effects of contact on sexual prejudice: A meta-analysis. *Sex Roles*, 61, 178-191.
- Snijder, M. (2018). 'Zie de jongere, niet de mogelijke extremist'. *Vakblad Sociaal Werk*, 19(4), 16-18. <https://doi.org/10.1007/s12459-018-0154-6>
- Spierts, M. (2017). Democratische professionals: Sociaal werkers nemen stelling zonder vooringenomen standpunt. *Vakblad Sociaal Werk*, 18, 31-33.
- Stark, T. H., & Flache, A. (2012). The Double Edge of Common Interest: Ethnic Segregation as an Unintended Byproduct of Opinion Homophily. *Sociology of Education*, 85(2), 179-199.
- Stephens, W., Sieckelink, S., & Boutellier, H. (2021). Preventing Violent Extremism: A Review of the Literature. *Studies in Conflict & Terrorism*, 44(4), 346-361. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1543144>
- Stets, J. E., & Burke, P. J. (2003.). A Sociological Approach to Self and Identity. In *Handbook of Self and Identity*. Guilford Press.
- Tankard, M. E., & Paluck, E. L. (2016). Norm Perception as a Vehicle for Social Change. *Social Issues and Policy Review*, 10(1), 181-211. <https://doi.org/10.1111/sipr.12022>
- Todd, A. R., & Galinsky, A. D. (2014). Perspective-Taking as a Strategy for Improving Intergroup Relations: Evidence, Mechanisms, and Qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(7), 374-387. <https://doi.org/10.1111/spc3.12116>
- Tonkens, E. (2021). Evelien Tonkens: 'Het raamwerk van zelfredzaamheid heeft zijn langste tijd gehad'. Geraadpleegd van <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/evelien-tonkens-het-raamwerk-van-zelfredzaamheid-heeft-zijn-langste-tijd-gehad/>
- Turner, J. C., & Tajfel, H. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. *Psychology of Intergroup relations*, 5, 7-24.
- Turner, R. N., & Feddes, A. R. (2011). How intergroup friendship works: A longitudinal study of friendship effects on outgroup attitudes. *European Journal of Social Psychology*, 41(7), 914-923.
- Uyterlinde, M., Brock, A., de Vries, S., & Verloove, J. (2023). 'Kennen is het niet, maar we komen elkaar hier wel tegen' *Publieke familiariteit in superdiverse wijken*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Van de Vijver, F. (2009). Perspectief vanuit de crossculturele psychologie: polarisatie is universeel. In Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Polarisatie: Bedreigend en verrijkend* (pp. 31-47). Amsterdam: SWP.

Van de Weert, A., & Eijkman, Q. A. M. (2017). *De lokale jongerenwerker over de wirwar van het signaleren van radicalisering versus extremisme* (p. 37). Utrecht: Hogeschool Utrecht.

Van den Berg, G., Repetur, L., Vergeer, M., Scheffelaar, A., Bakker, P. P., Wienke, D., van Boven, J., & Oesterholt, M. (2016). *Quick scan Radicalisering* (p. 76). Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut/Movisie.

Van den Ven, H. (z.d.). *Wat is radicalisering?* | *Nederlands Jeugdinstituut*. Geraadpleegd 20 april 2023, van <https://www.nji.nl/radicalisering/wat-is-radicalisering>

Van Hinsberg, A. (2023, april 29). *Sociaal contact in polariserende situaties: 4 tips om spanningen in de samenleving te doorbreken*. Utrecht: Movisie. <https://www.movisie.nl/artikel/sociaal-contact-polariserende-situaties-4-tips-om-spanningen-samenleving-te-doorbreken>

Van Hinsberg, A., & Van Wonderen, R. (2023, februari 1). 'Gemeenten kunnen ook onbedoeld polarisatie aanwakkeren'. 'Gemeenten kunnen ook onbedoeld polarisatie aanwakkeren'. <https://www.kis.nl/artikel/gemeenten-kunnen-ook-onbedoeld-polarisatie-aanwakkeren>

Van Leeuwen, E., Van Knippenberg, D., & Ellemers, N. (2003). Continuing and changing group identities: The effects of merging on social identification and ingroup bias. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(6), 679-690.

Vansteenkiste, M., & Sheldon, K. M. (2006). There's nothing more practical than a good theory: Integrating motivational interviewing and self-determination theory. *British Journal of Clinical Psychology*, 45(1), 63-82. <https://doi.org/10.1348/014466505X34192>

Van Wonderen, R. & Reches, L. (2020). *Polarisatie onder jongeren in niet-stedelijke gebieden*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Van Wonderen, R. & Van den Berg, G. (2019). *Jongeren en polarisatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Van Wonderen, R. (2019a). *Handreiking: Van polarisatie naar verbinding in buurten*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Van Wonderen, R. (2019b). *Van polarisatie naar verbinding in buurten: analyse-instrument voor buurtoverleg*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Van Wonderen, R., Dusault, Y., Stobbe, E., Thissen, L., Van Hinsberg, A., De Campos Neto, A., & Nefs, R. (2023). *Trots op de wijk. Positieve wijkidentificatie verenigt bewoners*. Utrecht: Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Van Wonderen, R. van & Berg, G. van den (2019). Jongeren en polarisatie. Verkenning naar polarisatie waarbij jongeren zijn betrokken en gehanteerde werkwijzen om hier mee om te gaan. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut & Nederlands Jeugdinstituut.

Verloove, J., Felten, H., & van Wonderen, R. (2020). *Theorieën en aanpakken van polarisatie*. Kennisplatform Integratie & Samenleving. <https://www.kis.nl/sites/default/files/2022-06/theorieen-en-aanpakken-van-polarisatie-uitgebreid.pdf>

Vescio, T. K., Sechrist, G. B., & Paolucci, M. P. (2003). Perspective taking and prejudice reduction: The mediational role of empathy arousal and situational attributions. *European Journal of Social Psychology*, 33(4), 455-472. <https://doi.org/10.1002/ejsp.163>

Vezzali, L., Hewstone, M., Capozza, D., Giovannini, D., & Wölfer, R. (2014). Improving intergroup relations with extended and vicarious forms of indirect contact. *European Review of Social Psychology*, 25, 314-389. <https://doi.org/10.1080/10463283.2014.982948>

Voelkel, J. G., Chu, J., Stagnaro, M. N., Mernyk, J. S., Redekopp, C., Pink, S. L., Druckman, J. N., Rand, D. G., & Willer, R. (2023). Interventions reducing affective polarization do not necessarily improve anti-democratic attitudes. *Nature Human Behaviour*, 7(1), Article 1. <https://doi.org/10.1038/s41562-022-01466-9>

Vuletich, H. A., & Payne, B. K. (2019). Stability and Change in Implicit Bias. *Psychological Science*, 30(6), 854-862. <https://doi.org/10.1177/0956797619844270>

Walter, N., & Tukachinsky, R. (2020). A meta-analytic examination of the continued influence of misinformation in the face of correction: How powerful is it, why does it happen, and how to stop it? *Communication research*, 47(2), 155-177.

Warner, B. R., Horstman, H. K., & Kearney, C. C. (2020). Reducing political polarization through narrative writing. *Journal of Applied Communication Research*, 48(4), 459-477. <https://doi.org/10.1080/00909882.2020.1789195>

Weerbaarheid. (z.d.). [<https://www.ncj.nl/>]. Weerbaarheid. Geraadpleegd 11 mei 2023, van <https://www.ncj.nl/onderwerp/weerbaarheid/>

Wekker, F. (2020). *Building belonging. Affecting feelings of home through community building interventions*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Welschen, S., & Veldboer, L. (2019). Sociaal werk in stadswijken waar problemen zich opstapelen. *Beleid en Maatschappij*, 46(3), 348-365.

West, E. A., & Iyengar, S. (2022). Partisanship as a Social Identity: Implications for Polarization. *Political Behavior*, 44(2), 807-838. <https://doi.org/10.1007/s11109-020-09637-y>

Westfall, J., Van Boven, L., Chambers, J. R., & Judd, C. M. (2015). Perceiving political polarization in the United States: Party identity strength and attitude extremity exacerbate the perceived partisan divide. *Perspectives on Psychological Science*, *10*(2), 145-158.

Wilken, J. P. (2022). De grote uitdagingen van het sociaal werk. *Vakblad Sociaal Werk*, *23*(1), 19-21. <https://doi.org/10.1007/s12459-022-0931-0>

Wimelius, M. E., Eriksson, M., Kinsman, J., Strandh, V., & Ghazinour, M. (2018). What is Local Resilience Against Radicalization and How can it be Promoted? A Multidisciplinary Literature Review. *Studies in Conflict & Terrorism*, 1-18. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1531532>

Wojcieszak, M., & Garrett, R. K. (2018). Social Identity, Selective Exposure, and Affective Polarization: How Priming National Identity Shapes Attitudes Toward Immigrants Via News Selection. *Human Communication Research*, *44*(3), 247-273. <https://doi.org/10.1093/hcr/hqx010>

Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2020). A Field-Wide Systematic Review and Meta-analysis of Putative Risk and Protective Factors for Radicalization Outcomes. *Journal of Quantitative Criminology*, *36*(3), 407-447. <https://doi.org/10.1007/s10940-019-09439-4>

Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews*, *17*(3), e1174. <https://doi.org/10.1002/cl2.1174>

Yee, N., Bailenson, J. N., Urbanek, M., Chang, F., & Merget, D. (2007). The Unbearable Likeness of Being Digital: The Persistence of Nonverbal Social Norms in Online Virtual Environments. *CyberPsychology & Behavior*, *10*(1), 115-121.

Zhou, S., Page-Gould, E., Aron, A., Moyer, A., & Hewstone, M. (2019). The extended contact hypothesis: A meta-analysis on 20 years of research. *Personality and Social Psychology Review*, *23*(2), 132-160.

Zúñiga, X., Lopez, G. E., & Ford, K. A. (2012). Intergroup Dialogue: Critical Conversations About Difference, Social Identities, and Social Justice: Guest Editors' Introduction. *Equity & Excellence in Education*, *45*(1), 1-13. <https://doi.org/10.1080/10665684.2012.646903>

BIJLAGE 1 GERAADPLEEGDE EXPERTS VERSTERKEN VAN SOCIALE SAMENHANG

Naam	Functie	Organisatie
Annemarie van Hinsberg	Programmameider Sociale stabiliteit	Movisie
Anniek Dimmendaal	Strategisch adviseur	Portaal, woningbouwcorporatie
Charlotte Wekker	Hogeschooldocent Academie voor Sociale Studies, Kerndocent Master Social Work	Hanze Hogeschool
Eric Schoenmakers	Projectleider en docent-onderzoeker eenzaamheid	Fontys Hogeschool
Erna Hooghiemstra	Lector sociale innovatie	Hogeschool Rotterdam
Femke van de Lustgraaf	Projectleider	Kenniscentrum LVB
Jamila Achahchah	Projectleider	Movisie/Kennisplatform Inclusief Samenleven